

סדר נשים

סידור תפילות בלאדינו סלוניקי, המאה השש עשרה

מהדורה מוערת ומתורגמת

אודה (רודריג) שורצולד

עם מאמר 'הלשון ב"סדר נשים"' מאת אלדינה קינטנה

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
ד"ר בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים
תשע"ב

הלשון ב'סדר נשים': קסטיליאנית צפונית עם השפעות של האראגונית*

מאת

אלדינה קינטנה

מבוא

טקסטים שונים מרכיבים את 'סדר נשים': ההקדמה (עמודים 1, 4–7) מאת הרב מאיר בן שמואל בן באן בנשת (בנבנשת), המתורגמת ככל הנראה מן העברית; והסידור עצמו. הסידור עצמו כולל שני סוגי טקסטים המובחנים זה מזה מבחינה בלשנית ומיוצגים בהנחיות ובריטואלים הדתיים (ראה פרק ההקדמה לספר, סעיף 'ההנחיות בסידור', עמ' 8 לעיל):

א. ההנחיות המתלוות לטקסטים הליטורגיים, לתפילות ולברכות, שהרב כותב, וסביר להניח שהוא מתבסס בהן על טקסטים הלכתיים עבריים, וסגנון משותף לטקסטים ספרדיים אחרים שיש בהם ציוויים דתיים, דוגמת 'שולחן הפנים' (סלוניקי 1568), שגם אותו הוא כתב. סוג שיח כזה אינו נותן חירות לשונית מלאה לסופר

ב. הטקסטים הליטורגיים הדתיים מתורגמים מן העברית, והם כתובים בסגנון המוכר של תרגומי הלאדינו של הטקסטים המקודשים. המובאות מן המקרא וממקורות דתיים אחרים, שהן עיקר הריטואלים, הופכות את התרגום לכלי המשרת את השפה העברית. הלשון בטקסטים אלו מאופיינת לא רק בצמידות תחבירית וסמנטית רבה לטקסט העברי,⁶⁹ שהייתה שלטת בכל הטקסטים הדתיים המתורגמים מן העברית בקרב הספרדים, אלא גם באוצר המילים ובהכללת יסודות דקדוקיים הממשיכים את המסורת של תרגומי הלאדינו הקודמים שהועברו בעל פה. כל אלו מעידים על השפעה גדולה של המקבילות הספרדיות באותו הזמן על התרגומים החדשים.⁷⁰ בהתחשב בנתונים אלו בעניין סגנונות הלשון המשמשים בתרגום של כל אחד מחלקי הסידור, אגביל את עצמי לניתוח התופעות הבלשניות הבולטות ביותר שאפשר להבחין בהן בסידור הנשים.

הספרדית-הקסטיליאנית של הרב מאיר בן שמואל בנבנשתי

הלשון בהקדמה ובהנחיות לסידור, ובאותם קטעים שאפשר להניח שהרב בנבנשתי הוא מחברם, היא הקסטיליאנית של ראשית המאה השש עשרה, בשילוב כמה תופעות דיאלקטיות ייחודיות שיכולות להעיד על סובסטרטום אראגוני. בניגוד למצופה, גם לשון התפילות והברכות מספקת מידע מעניין על מקורו של מחבר הסידור הזה. בצד הרכיבים הארכאיים הברורים והרכיבים הדיאלקטיים, אפשר

* המאמר נכתב במקורו בספרדית ותוכנו להיכלל בחלקו הספרדי של הספר. בשל אילוצי מערכת הוא לא ייכלל בחלק הספרדי ויתפרסם במקום אחר בספרדית. את המאמר תרגמה לעברית אורה שורצולד. בדיון בתופעות הפונולוגיות והמורפולוגיות ובחלק מן הלקסיקליות לא הובאו כל תרגומי המילים – הקורא ימצא את תרגומיהן במקומות הנזכרים.

69 ראה El-Madkouri Maataoui 2000, pp. 118–120.

70 על כך בפירוט ראה Bunis 1996.

הלשון ב'סדר נשים'

למצוא מאפייני לשון של הספרדית־הקסטיליאנית מתקופת הגירוש. ללא ספק סידור הנשים מעוגן ביסודות ארכאיים מתרגומי לאדינו מקובלים ומתופעות לשון של הקסטיליאנית של ימי הביניים, אבל הוא משקף גם תופעות לשון המאפיינות את המאה השש עשרה.

הכתיב הנוהג בסידור⁷¹

הכתיב באותיות עבריות מעיד על המקובל בכתיב הזה במאה השש עשרה, שהוא כתיב בלתי עקיב, לקוי, ולעתים חסר. חסרות אמות קריאה, דוגמת פּוֹשְׁבִּילִי (15; אפשר), קיבְּרַנטְרלוֹשֶׁאש (30; תכניעם), וְלוֹנְטָאד (32; רצון), אקאבִּידֶדֶש (55; זהירות), סיפֶדֶד (81; עיר), סירבִּסְאִו (81; עבודה), אֹסְיִין (58; יתענגו). לעתים קרובות נעדר הסימן הדיאקריטי המייצג דרכי הגייה של החוככים בעיצורים מסוימים [f, β], לדוגמה: קאבּו (1; מקרה), סיפֶדָד (31; עיר), ביברה (61; תשתה), בִּיבִירִי (147; אֶחִיה), סירבישיו (87; עבודה), אֶשְׁפֶּרִיין (153; סומך), אאיפֶטו (61; מצרים), פיג'ה (61; מעשה). כמו כן חסרה עקיבות בכתיבים, לדוגמה: סיבֶדָד (79, 87; עיר), סיפֶדָד (31, 81, 135); אינש'אלשאדו (164; נישא), אינש'אלסדו (164); לוֹסֶאניאה (206, 238; הדר), לוֹשֶׁאניאה (209). לעומת זאת, הפונמות החסרות בעברית /č/, /ž/, /ǰ/ מיוצגות בדרך שיטתית ב'ג', כמעט ללא חריגים.⁷²

תכונות פונטיות ופונולוגיות

התנועות

א. תופעה אחת הקיימת בהיסטוריה של הספרדית קשורה בתנועות טפילות,⁷³ והיא מאפיינת טקסטים שנכתבו בידי כותבים משכילים למחצה. בתופעה זו מוכנסת תנועה ברצף CrV (עיצור שאחריו r ותנועה) ומשנה בכך את ההברה האחת לשתי הברות נפרדות, CVrV (דוגמת poropozito < propozito; מטרה; בספרדית חדשה propósito). בסופו של התהליך נותרת הברה אחת בשינוי מקום [r], וזו דוגמת אפּוֹרְפּוֹיִטוֹ (עמוד השער; נחויץ). הכנסת התנועה נוצרת גם ברצף CVrC (עיצור שאחריו תנועה ואחריו r ועוד עיצור), וכך מ־persona נוצר peresona, ובסופו של התהליך יש שינוי במקומו של העיצור r, המוביל לצורה פרישונה (11, 48; גוף, אדם) או פריסונה (45). התופעה המנוגדת לכך, כלומר השמטת תנועה ליד [r], ניכרת באִישְׁפֶּרִיטוֹ (152, 156, 212; רוח; מן espíritu) וכן באֶדְרִיסוֹ (166; תיקון; מן aderéço) ואֶדְרִיסָר (205, 298; לתקן, להתקין; מן aderéçar). אלו היו תופעות שכיחות מאוד בספרדית־היהודית של המאה השש עשרה.

ב. חילופים בספרדית־הקסטיליאנית בין התנועות הגבוהות /i/ /u/ לתנועות האמצעיות /e/ /o/

71 ראה את הפרק 'הכתיב בסידור', עמ' 18 לעיל.

72 אחד החריגים הבולטים הוא מוג'ידומברי (226; רוב), במקום מוג'ידומברי (36).

73 ראה 1970 Quilis; Widdison 2004. בתנועות טפילות (svarabhakti vowel) הכוונה לתנועות הנוספות בדרך אוטומטית ובלתי מודעת במעבר בין עיצור חוסם לעיצור שיש לו צליליות גבוהה (Widdison 2004, p. 40). לדוגמה במילה vinagre ההופכת ל־vinag(ə)re.

הלשון ב'סדר נשים'

אינפוש'אמיינטו (142), איריסימיינטו (221), אירמוליישימיינטו (184), אישפרוזימיינטוש (164, 201, 251), אישפארטימיינטוש (119), אישקוג'ימיינטו (127, 162), אקידאמיינטו (71), ג'וראמיינטו (220), דאניאמיינטו (258), דיטינימיינטו(ש) (178, 226), מאנטינימיינטו(ש) (268, 269, 270, 287), נאסימיינטו (81, 153), פינסאמיינטוש (52), פינשאמיינטו (101, 213), פ'רמאמיינטו (65, 82, 194, 215, 216, 217, 222, 276, 277, 278, 279). גם היהפכות התנועה /e/ לדיפתונג במילים כגון אינמיינטריש, אין מיינטירש (12, 13, 80) ודיינטרו (308, 310) מעידה על כך שהרב היה בעל קשר לשוני עם הקסטיליאנית.

מלבד הסיומת 'מיינטו, חילופים בין /e/ ל' /jé/ מלמדים על דמיון לספרדית בקסטיליה. והשווה בין הגיוונים הקיימים בשתי התוספות שיש לומר בברכת המזון בראש חודש ובין ציטוטים מן הטקסט הריטואלי:

– אי מימבראנוש פור ביין אין דיאה דיל ראש חדש אַשט (285); וְכִרְנוּ לְטוֹבָה בְּיוֹם רֵאשׁ הַחֹדֶשׁ הַזֶּה)

– אי מיימברנוש פור ביין אין דיאה דיל ראש חדש אישטי (285)

ה. כחידוש ספרדי יש לציין את היקרותה של הצורה בעלת המונופתונג בפועל 'querer' 'לרצות' בהנחיות של הרב: קירה (41, 51), לגוף שלישי יחיד בהווה הסוביונקטיבי, שהיא quiera בקסטיליאנית, כמצוי בצורת קיירה במקומות אחרים בהנחיות בלאדינו (291, 294, 295).

העיצורים

א. קשה להשוות את הגיית [b] ו[β], כי [b] תמיד מיוצגת בבי"ת, אבל [β] מיוצגת בבי"ת, פחות בווי"ו, ולעתים רחוקות מאוד בבי"ת רפה (ב'). אף על פי כן ניכר הבדל ברור בכתיב של הפעלים beber 'לשתות' ו-vivir 'לחיות'. הפועל 'לשתות' מיוצג בבייירה (61, 70, 112, 114 ועוד), ביייר פסח.⁷⁶ ואילו הפועל 'לחיות', שנהגה ללא ספק [bevir] מיוצג כך: בייירה (259), בייירי (147), ביייד (260) בתפילות ובברכות.

אי-אחידות ניכרת גם במילים אחרות – בראש מילה: באזו (60, 75, 112, ועוד תשע פעמים) לעומת פעם אחת ואזו (110). ובתוך מילה: אולבידאר (96; לשכוח), בצד אולבידאדאש (222; נשכחות), אולבידו (37, 38, 232; שכחה); מארביליא (97; נס), בצד מרוליוזה (147; נפלאות), מאראביליאש (34, 91; נפלאות); קאביסה (101; ראש), בצד קאוישאש (207), קאבישה (22), קאביסה (65); דאדיב'אש (103; מתנות), בצד דאדיב'אש (64). מהדוגמות נראה שהבחירה באות המייצגת את העיצורים מותנית במקומם במילה – בראשיתה או בתוכה: ההגייה הייתה של הפוצץ [b] בראש מילה וחוכך [β] בין תנועות, והשימוש בבי"ת (עם סימן הרפה או בלעדיו) או בווי"ו נובע מן הכתיב המקובל באותיות עבריות. אף על פי שהזדהות שני העיצורים באמצע מילה בעייתית, האי-אחידות בהצגת העיצורים מלמדת על שלבים בתהליך של איחוד הגייתם,

76 ראה בפרק 'הכתיב בסידור' דוגמות (1)–(3) לעיל והדיון שם.

- והופעתן של הצורות השונות בספרדית-היהודית באמצע המאה השש עשרה מאששת את טענתו של דמסו אלונסו שהתהליך החל כבר במאה החמש עשרה.⁷⁷
- ב. באשר לשורקים, לשון הסידור נראית דומה לנורמות של הספרדית ושל הפורטוגלית של ימי הביניים יותר מאשר לנורמות של הקסטיליאנית הצפונית. ברם, ראוי לציין כי בליאונזית נותרו כמה מן השורקים אף לאחר שהם נעלמו בספרד הישנה.⁷⁸
- חילופים בהגייה בין המחוכך ההיסטורי הלא קולי /ts/ לבין החוכך /s/ הלא קולי באים לידי ביטוי בכתוב שבסידור הנשים – הן שי"ן הן סמ"ך מסמנים את שניהם: שירווישו (4), שירביסו (129); פִּינְסָאנְדו (6), פִּינְסָאמִינְטו (52), פִּינְסָאמִינְטו (101); סיגון (6); אובליגשיון (6), אובליגשיון (10); סינדו (9); אישפיסאל (9); פִּוִּנְסָאדוּש (57); אלסאסיון (70, 81); אלסארימוש (81); אקאבאסילה (98); סירבו⁷⁹ (31, 107 ובמקומות רבים אחרים); קאבישה (22), קאביסה (65).
- החילופים אינם חלים בעיצורים הקוליים שבהם המחוכך מנוגד לקולי: דיזי (4, 11 ועוד); בינדיזילה (28); היוז (17); אביזאר (עמוד השער); שוויזידאד (11); מיליזינאן (15); ג'ואיזיו (29); פאניוואילו (21); פ'ואוזה (31); ריקיזה (27); פ'ורטאליזה (36). וכן: קאזה (4, 30, 33, 55 ועוד); באזו (60); פורפוזיטו (עמוד השער); ויזיש (13); אשקוזה (21); טימירוזו (23).
- לעומת זאת, מתקיימת הבחנה עקיבה בין החוכך האטום /s/ לבין החוכך הקולי /z/ – הבחנה המתקיימת עד עצם היום הזה בספרדית-היהודית, אם כי ייתכן שהבחנה הזאת בוטלה כבר מאמצע המאה הארבע עשרה בספרד הישנה,⁸⁰ והתפשטותה חדרה ללשון הנורמטיבית במחצית השנייה של המאה השש עשרה.⁸¹
- ניגוד פונולוגי מתקיים בעיצורים השורקים בין החוככים החכיים /ʒ/ /ʒ/ – הראשון מיוצג בשי"ן בגרש והשני בגימ"ל בגרש, והחריגים בודדים. הכתיב פיג'י (289; דג) מופיע בצד פישי (298, 313) בטקסט ההנחיות, והוא מסופק וכנראה נובע מטעות. מלבד מילה זו, ג' מופיעה במקום ש' במקרים בודדים מאוד: בפועל דִּיגִישְׁטִי (176, 178; אמרת) בלשון התפילות המשולבות בהנחיות, לעומת דִּישְׁטִי (40, 171, 231, 260) וכן דִּישְׁטִי ודִּישְׁטִי (73, 108) בתפילה; וגם בפועל דיג'ארי (315); להשאיר, להימנע) בהנחיות בצד דיש'אר, דיש'ארימוש, דיש'ארון (40, 62, 156, 156 ועוד) בהנחיות ובתפילה. כמו כן נמצא בלשון התפילה ג'אריפישי (133; נדיבים) בצד ש'אריפישי (146).
- ג. עוד תכונה צפונית קשורה בנישוף /f-/ תחילית, והיא הפיכתה ל-/h/. תחילית הייתה נפוצה בצפון קסטיליה עד המאה החמש עשרה, ואז חל הנישוף והיא החלה להיות מנוגדת ל-/f/ לשם אפיון הבחנות פונולוגיות, למרות מיעוטן של מילים הנפתחות ב-/f/.⁸² בספרדית-היהודית אין

77 ראה D. Alonso 1962, pp. 155–209.

78 קיום המחוככים העתיקים והשורקים החוככים וההבחנה ביניהם בליאון ובסלמנקה נדונו אצל Menéndez Pidal 1962a, pp. 75–77; וכן אצל החוקרים אחריו.

79 הכוונה ל-'siervo' עבד, לא ל-'ciervo' אֵיל.

80 ראה Cano Aguilar 2008, p. 836.

81 ראה Penny 2008b, p. 604; Cano Aguilar 2008, p. 836.

82 ראה Cano Aguilar 1988, p. 210.

הלשון ב'סדר נשים'

לנו אפשרות לדעת אם היו ניגודים פונמיים בין /h/ ל /f/ כי הכתיב מעיד על חילופים חופשיים ביניהם, לפחות באידיולקט של עורך הסיפור: בהקדמה ובהנחות יש 21 היקרויות של פ'אשטה, 33 היקרויות של האשטה, וחמש של האטה. בטקסט הלאדינו של התפילות יש שבע היקרויות של פ'אשטה, ארבע מהן לפני תואר הפועל שיימפרי, ושמונה של האשטה. העדפת h ניכרת במילים שכיחות בלשון הדיבור לעומת הלשון הפורמלית יותר: הארה 'יעשה' כתובה 15 פעמים, לעומת חמש פ'ארה בהנחות; בדומה לכך היג'וֹ-היג'וֹש 'בן'-'בנים' והיג'ה־היג'אש 'בת'-'בנות' היא הצורה המקובלת. גם בטקסטים הליטורגיים יש העדפה לה"א. המילה היחידה שבה שלטת פ' היא המילה פִּיג'ה־פִּיג'אש 'מעשה'-'מעשים', המופיעה 15 פעמים, לעומת חמש היג'ה־היג'אש בטקסטים הליטורגיים – ושתיהן באותם הקשרים. ממצאים אלו משקפים את המצב הלשוני בצפון ספרד ב־1492, והם מנוגדים להרגלי הכתיב של מחברים בני סלוניקי בני זמנו של הרב בנבנשתי – אצלם בלט הכתיב בפ"א.⁸³

- באמצע מילה ולפני הדיפתונג [we] מתקיימת f ואינה מתחלפת ב־h: שאפִּוִּמָּאן, שאפִּוִּמִּיִּו (297; יעשנו, עשן). גם אין חילופים בין מילים שמקורן הלטיני הוא f- או h- תחיליות.
- ד. היעדר עדות בסידור לתופעת ה־yeísmo אף הוא מאפיין צפוני הנפוץ בדיבורם של הספרדים.
- ה. השפעה אראגונית אפשר למצוא גם בחנכוך של העיצור הצדי /l/ בראש המילה: לִּיבִּדו (129; חמץ) ולִּיבִּדֶּאֶרְשִׁי (128; להחמיץ) בהגדה של פסח – כך גם בתרגומי לאדינו אחרים, לדוגמה בתרגום התורה מקושטא (1547) – בניגוד ל־leudo בקסטיליאנית.⁸⁴
- ו. בלשון התפילות יש לשים לב במילה פִּוִּיָּא (142; שאול) לחוכך החכי /j/ שמקורו ב־ly, מלטינית folia (fueya < fuella), נוסף על ההפיכה לדיפתונג. יש לייחס את ההגייה הזאת למקור ליאונזי ואראגוני.⁸⁵
- ז. השפעות אראגוניות ניכרות גם בעיצור החכי בְּרִיבִּלִּיָּאֶמוֹשׁ (26; חטאנו; מן rebellāre בלטינית, אם כי אפשר גם לשייכה לגיזרון מן rebelar בקסטיליאנית).
- ח. שיכול עיצורים (מתזזה) -rd- – תופעה זו חלה רק פעם אחת בתפילת הנעילה: פִּיֶּרְדוֹנָאר (257; לסלוח), והיא ככל הנראה טעות של עורך הסיפור או של המביא לדפוס, כי בכל המקרים האחרים הפועל ונגזריו מופיעים ללא שיכול עיצורים: פִּיֶּרְדוֹנָה (26), פִּירְדוֹנָנסה, פִּירְדוֹן (257); וגם בדוגמות אחרות אין שיכול עיצורים: וִירְדָּאד (6, 25), גֶּאוֹלֶאֶרְדוֹנָאן (12), טֶארְדִּי (34), אֶקוֹרְדו (278), וִירְדוֹרָאשׁ (313) ועוד.
- ט. כיווץ רצפי עיצורים: במחזור נעדרים רצפי עיצורים -kt-, -ks-, -pt-, -sc-, הקיימים בקסטיליאנית המלומדת, ובמקום רצף מופיע עיצור אחד בלבד: קֶאֶטִּיבִּרִּיוֹשׁ (28; מן captīvu[m] בלטינית), קֶאֶטִּיבּוֹ (78), שִׁיטִּינּוֹ (57; מן septēni בלטינית), בִּינְדִּיגִ'וֹ (14) ועוד הרבה; מן benedictu[m] בלטינית), אֶסִּינְדִּינִיטִּישׁ (91; מן ascendentis בלטינית), דִּיסִּינְדִּינִיטִּישׁ (141);

83 ראה Quintana Rodríguez 2006, pp. 95–96; Révah 1961, p. 184.

84 בהגדות מאיטליה יש לִּיבִּדו, לִּיבִּדֶּאֶר. ראה שורצולד 2008, ערכים חמץ והחמיץ. בתנ"ך קושטא יש לִּיבִּדו (שמות יב, לט; יג, ג) בצד לִּיבִּדוֹרָא (שמות יב, טו).

85 על התפתחות הצורות בקבוצות הלטיניות שנזכרו כאן ראה Enguito, Menéndez Pidal 1962a, pp. 77–78; Utrilla 2009, p. 121.

מן *descendentis* (בלטינית). רק המילה *רישפיקטו* (307; מן *respectu[m]*) חריגה, בשמרה על הבסיס הלטיני ועל רצף העיצורים -kt- שבו. תכונה זו, המאפיינת את הספרדית-היהודית, היא תופעה כללית של הקסטיליאנית המדוברת עד המאה השמונה עשרה.

התכונות המאפיינות את הדיאלקט האראגוני שנמנו עד כה, אף על פי שכמה מהן מיוצגות במילים בודדות, יכולות לתמוך בהנחה שמחבר הסידור הוא ספרדי שרקעו הלשוני הוא הספרדית-הצפונית, בעל הרגלי דיבור הקשורים במחוז אראגון. הנשילה בכינוי השייכות *נואישו* 'שלנו' במיוחד בלשון הברכה *בינדיג'ו טו יי נואישו דייו ריי דיל מונדו* (14 ועוד הרבה); ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם) תומכת בהנחה זו – אם כי קיימת גם הצורה *נואישטרו* במידה פחותה. רכיבים אלו, המופיעים דווקא בטקסטים הליטורגיים, כנראה הועברו בתרגום לסלוניקי מן האזור הקסטיליאני-אראגוני. יתר על כן, אין ספק שלשונו של הרב בבנבנשתי מייצגת את הקסטיליאנית הצפונית של אראגון. נימוקים אלו עוד יפותחו להלן בדיון בתופעות מורפולוגיות ויתמכו בטענה שמוצאו של הכותב מצפון ספרדן.

תכונות מורפולוגיות

כצפוי, רבות מתכונות הלשון בטקסטים ספרדיים מן המאה השש עשרה ניכרות בסידור הנשים הזה: א. תווית היידוע *el* לנקבה, הנובעת מן ההברה הראשונה ב-*illa*⁸⁶, מקדימה בספרדית שמות המתחילים ב-*a* מוטעמת, אבל עד אמצע המאה השש עשרה לא התקיימה הנורמה הזאת, ולכן *el alma* 'הנפש' ו-*la alma* התקיימו זה בצד זה ללא הבחנה. חוסר הבחנה זה ניכר אצל הרב בבנבנשתי, שבדומה לנוהג הקסטיליאני המלומד משתמש כמעט תמיד בתווית *איל* בטקסט ההנחיות: *איל* אגואה (43, 46, 47, 289, 294, 308, 310; המים). בניגוד לכך, בטקסטים הליטורגיים השמרניים נותרת התווית לה: *לה* אגואה (44, 286), *לאש* אגואש (17, 149, 215); *לה* אלמה (15, 337), *לאש* אלמאש (16), *נואישטרה* אלמה (84); *לה* ארה (148, 221); ו*לה* ארקה (215). השימוש ב*לה* אגואה ו*בלאש* אגואש שכיח בספרדית-היהודית, כנראה בגלל שכיחותם של הטקסטים הליטורגיים במסורת הספרדית-היהודית. שימוש זה השפיע ככל הנראה על הבחירה ב*לה* גם בשמות האחרים.

ב. גם המילה *orden* 'סדר' יכלה להופיע בשתי תוויות היידוע, *el* ו-*la*, עד המאה השמונה עשרה לערך.⁸⁷ תופעה זו מסבירה את הופעתן של הצורות האלה בסידור: *אי איל* אורדין דיל לאבר די *לאש* מאנוש (עמוד השער), *איל* אורדין די *לאש* ברכות (161), *אי איל* אורדין קי אה די לייבאר (42); ובאותו הקשר: *לה* אורדין קי אה די לייבאר (13).

ג. תווית היידוע *לה* נוספה לשמות המסתיימים בסיומת -or, דוגמת *לה גולור* (12, 261) בהנחיות, וכן *לאש לואריש* (153) בתפילת העמידה של פסח. צורות אלו שימשו הן בלשון זכר הן בלשון נקבה בספרדית של ימי הביניים, ורק בשלהי ימי הביניים החלו להשתמש בהן כשמות ממין

86 ראה Lathrop 1989, p. 145.

87 ראה Girón Alconchel 2008, p. 861.

הלשון ב'סדר נשים'

זכר בלבד.⁸⁸ בספרדית־היהודית של המאה השש עשרה כבר יש העדפה לצורת הנקבה, ובמאה השמונה עשרה נותרה צורת הנקבה בלבד.

ד. שמות עצם ממין זכר המסתיימים בתנועה -a שאימצו התאם תחבירי לנקבה היו נפוצים בקסטייליאנית במאה השלוש עשרה (לדוגמה: las profetas, las patriarcas ועוד), אבל הם היו נדירים מאוד במאה החמש עשרה בספרות הקסטייליאנית מחוץ לתרגומי המקרא (השווה Escorial Ij3).⁸⁹ השמות ממוצא למדני שימרו ללא ספק את המין הדקדוקי המקורי, ומאז הם היו לנורמה.⁹⁰ בספרדית־היהודית השמות שימרו את התאם המין עד לפני דורות אחדים, והדוגמה לאש פרופיטאש (207–208, 217, 227; הנביאים) במוסף לראש השנה שבסידור מתאימה לנורמה של הלשון הדבורה מימי הביניים שנותרה כסטנדרט במסורת היהודים הספרדים.

ה. אותו דבר אפשר לומר על המילה טְרִיבוּס (206, 247, 260; שבטים) (בספרדית עתיקה los tribos tribus; / בספרדית חדשה las tribus), המאפיינת את תרגומי הלאדינו של היהודים הספרדים,⁹¹ שבהם נותר התאם הזכר של ימי הביניים שהיה קיים בספרד עד המאה החמש עשרה,⁹² ואז הוא הומר בצורה המקובלת היום – tribus.

תכונות המותנות בעברית

בתפילות שבסידור הנשים יש תופעות מורפולוגיות אחדות המותנות בעברית, והן משותפות לכל תרגומי הלאדינו:

א. המילה בראסה בצירוף אי קון בראסה טינדידה (117, 120, 150; ובזרוע נטייה; בספרדית brazo, לשון זכר) בהגדה של פסח מעתיקה את התאם הנקבה שבשם העברי, והתאם זה חל גם במהדורות אחרות של תרגומי הספרדים.⁹³ בניגוד לכך, בהנחיות מופיעה המילה בְּרִסּוּשׁ (23) בצורת הזכר כמקובל בספרדית, כי אין בה השפעת העברית.

ב. בניגוד לאיל פִּיגִזו / היגִזו (העניין; בספרדית עתיקה fecho) בדוגמות: איניל פִּיגִזו די לוש אפִּייטיש (62; בעניין דברי האיפור), איניל היגִזו דילוש הורנוש (312; בעניין התנורים) –

88 ראה Penny 2008b, p. 150.

89 ראה L. García de Salazar (1471–1476), *Istoria de las bienandanzas e fortunas*, A.M. Marín Sánchez (ed.), Madrid: Corde, 2000; A. de Palencia (1490), *Universal vocabulario en latín y en romance*, G. et anónimo גם וראה Lozano López (ed.), Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies 1992 (1500), *Tratado de patología*, M.T. Herrera (ed.), Salamanca: Universidad de Salamanca, 1997 ואחרים. כל אלו נלקחו מן Real Academia Española: Banco de datos (CORDE), Corpus diacrónico del español, <http://www.rae.es>, [13.8.2010].

90 ראה Cano Aguilar 1988, p. 116.

91 הצורה נמצאת בתרגומי התנ"ך מספרד (למשל *La Fazienda de Ultra Mar*, mss. de la Real Academia de Historia, 87, Escorial Ii3), ומ־1450 בערך בתרגומי התנ"ך ללאדינו (תנ"ך קושטא [ראה Lazar 2000] ופרארה [ראה Lazar 1992]) ובספרים אחרים מן המאה השש עשרה (מחזור פרארה [Lazar 1993] וסידור פרארה [Lazar 1995b]), ובעוד טקסטים בלאדינו (Lazar 1988, p. 21r).

92 ראוי להזכיר פה את הציטוט: 'los doze tribos de Ysrael' בחיבורו של אלונסו העשירי (בערך 1252–1270) בתוך Vanderford 1945, p. 258.

93 ראה שורצולד 2008, עמ' 235.

המופיע בצורת הזכר בהנחיות שכתב הרב בנבנשתי – נמצא בלאדינו של התפילות את לָהּ פִּיגָה / הִיגָה במשמעות 'מעשה' בצורת הנקבה, לדוגמה: אי אינטרי דיאה איל שיטינו אה שייש דיאש דילה פִּיגָה (76); בין יום השביעי לששת ימי המעשה); וכן בהבדלה ובמקומות אחרים בסידור (16, 56, 58, 61, 185, 214 ועוד), וכולן בלשון נקבה, אף שצפויה צורת הזכר. ייתכן שצורת נקבה זו נובעת מהבנת המילה 'מעשה' כנקבה, ואולי מקישורה למילה 'מלאכה', כמו בדוגמה לעיל מן הקידוש (שתורגמה במילה אוברה [57]).⁹⁴ עם זאת יש לציין שהמילה hecha במשמעות 'עניין; מעשה; מקרה' לפעמים הופיעה גם בספרות הספרדית בתחילת המאה השש עשרה בלשון נקבה,⁹⁵ ושם אי־אפשר לקבוע שהתופעה היא בהשפעת העברית.

כינויי הגוף

כינויים של גוף הנוכח בצירוף מילת היחס קון 'עם' נשתמרו בטקסט התפילות שבסידור: קונטי (26), (71, 74). הם נובעים מירושת הלטינית בלשון המדוברת (con ti < cum te), שבקסטיליאנית שימשה וריאנט של contigo (מן cun 'עם' ו-tecum 'אתך') עד שהמירה אותה לחלוטין. הכינויים של הגוף הראשון con mí (מלטינית cum me) והגוף השני con ti היו נפוצים בלשון הדיבור, וכן בטקסטים של כותבים ערבים ויהודים, אך במאה השש עשרה הם היו בתהליך של היעלמות, מלבד המרחב של נְוֹרָה וארגון. גם בקרב היהודים הספרדים הן לא היו צורות רגילות בכתובים, וגם שם העדיפו את קונמיגו וקונטיגו, אם כי יש היקרויות אקראיות שלהן במסמכי חוזים עממיים או בדיווחים על הצהרות מעדויות שהתקבלו בשאלות ותשובות של רבנים.

ההקטנה

בספרדית של המאה השש עשרה צורות ההקטנה השכיחות ביותר היו -illo, -ico ו-ito. כמו כן השתמשו בסיומת -uelo.⁹⁶ הסיומת -ito היא היחידה הנמצאת בלשון ההנחיות של הרב בנבנשתי: טודה אישה פוקיטה די תפלה (9); כל התפילה המעטה הזאת); אונה מצה ג'יקיטה (305; čikita; מצה קטנה אחת) – שתיהן בלשון ההנחיות של העורך. יש לשים לב לשימוש במוסף של ראש השנה בג'יקיטוש (215) כשם תואר מועצם במשמעות 'צאצאים', שאינו נמצא בתרגומי המקרא.⁹⁷ כמו כן נוצר ערך מילוני – השם פִּאנְיִוּוֹאֵילוּ (21; ממחטה; טעות דפוס, וצריך להיות panyezuelo), שנוצר מ־paño 'בד' בסיומת ההקטנה (z)uelo, והוא המיר את pañuelo, שהשתמשו בו הן במשמעות של ממחטת

94 ראה שורצולד 2008, עמ' 192–193, ערך אובר'ה.

95 ראה A. Paz y Melia (ed.), *Sermón de Aljubarrota, con las glosas de D. Diego Hurtado de Mendoza*, Madrid 1890, p. 170 – הטקסט משנת 1545 בערך, ושם הצורה מופיעה בפיו של אנוס פורטוגלי. וראה גם Fray Bartolomé de las Casas (c. 1527–1561), *Historia de las Indias*, P. Castañeda Delgado (ed.), Madrid: Alianza Editorial, 1994; וכן במאגר של [13.8.2010], Real Academia Española, <http://www.rae.es>.

96 ראה Girón Alconchel 2008, p. 861.

97 J. de Pineda (1598), *Diálogos familiares de la agricultura cristiana*, J. Meseguer Fernández (ed.), Madrid: Atlas, 1963–1964. וראה Real Academia Española: Banco de datos (CORDE), *Corpus diacrónico del español*, <http://www.rae.es> [8.2.2011].

הלשון ב'סדר נשים'

אף הן במשמעות של מטפחת לכיסוי הראש והחלק העליון של הגוף. בהנחות הרב בנבנשתי משתמש במשמעות הראשונה בלבד – ממצחטת אף.

הפועל

א. בספרדית הקסטיליאנית של ימי הביניים הייתה העדפה לצורות הנטויות בעלות שיכול העיצורים בעתיד, *verná* ו-*porná*, *terná*, של פעלים המסתיימים ב-*n* או ב-*n*, מן הפעלים *tener* 'להיות ל-', *poner* 'לשים' ו-*venir* 'לבוא'. במאה החמש עשרה ההיפוך של סדר העיצורים והכנסת העיצור *d* ביניהם היה נדיר מאוד, אם כי בכמה פעלים השתמשו בצורות כאלו, והן מקובלות עד היום: *valer* 'להיות ראוי' נוצרה צורת *valdrá*; ומ-*salir* 'לצאת' – במקום *sal(i) val(e)ra* ו-*saldrá*. גם הרב בנבנשתי משתמש בסידור בצורות מיוחדות אלו: טִירְנָה (43, 54, 261, 303, 307), טִירְנָאן (10); פּוֹרְנָה (92, 98, 114, 115, 260, 281, 305); בצד וּאֶלְדְּרָה (40), וּלְדְּרִיָּאָה (42); שֶׁאֶלְדְּרָאן (6). אותה תופעה נגלית גם בלשון התפילות: וִירְנָה (207), וִירְנָאן (227); קוֹנְפּוֹרְנָאָה (31, 81, 263); שֶׁאֶלְדְּרָאן (119), שֶׁלְדְּרָה (228).

ב. ההיבט המעניין ביותר בלשון הסידור הוא קיומן של צורות מובהקות ממוצא אראגוני במערכת הפועל. צורות אלו בולטות בווידי של יום הכיפורים, שם בצורות העבר בנטייה של גוף ראשון רבים מופיעות התנועה *-e* וחלופתה *-ie* (במקום *-a*):⁹⁸

– פירו פיקימוש נוש אי נואישוש פאדריש. קולפִימוש. פ'אלִסִימוש. רובִימוש. האבִלִימוש פ'אלדאד. אטורִשִימוש אי אינמאליִשִימוש. שובירִבִימוש. אדולִימוש. אג'ונִימוש פ'אלסידד. קונשיג'ימוש קונשיג'וש מאלוש. מינִטימוש. אישקארִניִסִימוש. ריבִלִימוש. ג'ורִימוש אה ואנידאד אי פ'אלסידד. אבורִיִסִימוש. ריבִלִימוש. אטורִסִימוש. רבִלִימוש. אנגושִטִימוש אינדורִיִסִימוש סירביש. אינמאליִסִימוש. דאגִימוש. אבורִיִסִימוש. יירִימוש. אי פ'ואִימוש טראשייראדוש אי נוש טִירִימוש די טוש אינקומינדנסס (241–242); אָבֶל חָטָאנו אָנְחָנו וְאָבוֹתֵינוּ. אֲשִׁמְנוּ, בְּגִדְנוּ, גְּזֻלְנוּ, דְּבַרְנוּ דְפִי, הֶעֱוִינוּ וְהִרְשַׁעְנוּ, וְדָנוּ, חָמְסָנוּ, טָפְלָנוּ שָׁקַר, יַעֲצָנוּ רָע, כּוֹזְבָנוּ, לִצְנוּ, מְרִדְנוּ, נִשְׁבַּעְנוּ לְרִיק וְלִשָׁא, נֶאֱצָנוּ, סָרְדְנוּ, עֲוִינוּ, פִּשְׁעָנוּ, צָרְדְנוּ, קִשִּׁינוּ עָרְף, רִשְׁעָנוּ, שִׁחַתְנוּ, תַּעֲבָנוּ, תַּעֲוִינוּ וְתַעֲתְעָנוּ. וְסָרְנוּ מִמִּצְוֹתֶיךָ

מיד אחר כך חוזרות הצורות הקסטיליאניות הרגילות בתנועת *a*, והן השליטות בשאר הסידור: פיקאמוש (243–244; וכן 26, 87); ריביליאמוש (26; בספרדית *rebelamos*); אונטאמוש (116). בהתחשב בכך שאותן צורות נמצאות גם בסידור תפילות הנשים שהוציא לזר, שגם הוא מן המאה השש עשרה,¹⁰⁰ אפשר להניח שזוהי מסורת מיוחדת של הווידי בתפילת ערבית של יום הכיפורים המבוססת על מסורת עתיקה יותר, שכל הנראה מקורה במסורת של יהדות אראגון.

98 ראה Eberenz 2008, p. 623.

99 על הצורות המקבילות בסיומת *-emos* ו-*-iemos* בטקסטים מאזור אראגון, ראה Enguito Utrilla 2009, p. 121.

100 ראה Lazar 1995a, p. 191. לזר סבר שכתב היד הזה נכתב לפני 1492; ואילו מינרוויני, לאחר מחקר פילולוגי יסודי, הגיעה למסקנה שהוא מן המאה השש עשרה (Minervini 1998, p. 404), ודעה זו נתמכה גם אצל Schwarzwald 2011.

יש לזכור שבספרדית־היהודית צורת העבר בתנועת -a- (דוגמת pekamos) התאחדה עם צורות הפועל המסתיימות ב־er- או ב־ir-, שהסתיימו בסופו של דבר, במאה השבע עשרה, בסימות imos (דוגמת salimos, komimos, pekimos). לפיכך אי־אפשר להתעלם מן הצורות האלה, שנשתמרו דווקא בוידוי של יום הכיפורים, ויש לראותן ברצף השינויים שהתרחשו בספרדית־היהודית. יתר על כן, העובדה שהרב בנבנשתי משתמש גם במקום אחר, דווקא בלשון ההנחיות, בצורת הפועל בעבר בסימות emos- (אורדי־ימוש, 196; ציווינו) מעידה על חדירת הצורה בפייהם של היהודים הספרדים, והיא גם סימן היכר של הדיאלקט האראגוני.

תוארי פועל

א. בספרדית־הקסטיליאנית תוארי הפועל ומילות השאלה למקום השתנו בתקופה שמהמאה החמש עשרה עד המאה השבע עשרה. במאה השש עשרה אבדו תוארי הפועל do, o, onde, ונשאר תואר הפועל donde כדי לציין את המקור 'היכן'. בכך המערכת הלטינית בעלת ארבעת היסודות הצטמצמה לאחת, donde, והיחסים האחרים הובעו במילות יחס. מצב זה משתקף גם בלשונו של הרב בנבנשתי וגם בלשון התפילות, בהבדל אחד – שהצורה של תואר הפועל היא אדונדי (adonde), בדוגמות (2), (3), (4) ו(5) להלן, ולא דונדי; אבל היחסים האחרים הובעו במילות יחס, בדוגמות (1) ו(6) להלן, כמו בקסטיליאנית:

- (1) לו פודרה דיזיר פור אדונדי לו שוליאה דיזיר אנטיש (11); היא תוכל לאמרה כאשר נהגה לומר קודם לכן)
  - (2) פור טאנטו מירי קי נו איא אדונדי דיזי תפלה מאנטיליאש שוויאש די קריאטורש (11); במיוחד תבדוק שלא יהיה במקום שתתפלל חיתולים מלוכלכים או רטובים של ילדים)
  - (3) אי שיריאה בין קי נו שי פוזיישי אה דיזיר עמידה אדונדי אישטה קואל קייר קריאטורה (12); ויהיה טוב שלא תעמוד להתפלל תפילת עמידה במקום שיש ילד כלשהו)
  - (4) נו דישו המוציא דיזירלואה אדונדי שי אקורדארי (48); לא אמרה המוציא תאמרנו במקום שנזכרה)
  - (5) לו דירה אדונדי שי פ'אליו / האלייו (74, 79, 89, 99, 280; תאמר במקום שנמצאה)
  - (6) די אדונדי אישקלארישי איל שול פ'אשטה שו פוניינטי (132); מְמַנְרַח שְׁמֵשׁ עַד מְבֹאוֹ)
- אף על פי כן נמצאת הצורה אדו, שהייתה מקובלת בימי הביניים, הן בלשון ההנחיות הן בלשון התפילות, אך לא במשמעות של כיוון אלא במשמעות של ציון מקום:
- (7) שי יירו אי קומינסו לה עמידה די קוטי אקאבארה אקיליא ברכה אדו שי אקורדו קי יירו (59); אם טעתה והתחילה את תפילת העמידה של חול, תסיים אותה ברכה במקום שנזכרה שטעתה)
  - (8) פורקי דיראן לאש ג'ינטיש אדו אגורה שו דיו (139); לְמָה יֵאמְרוּ הַגּוֹיִם, אֵיִה נָא אֱלֹהֵיהֶם)

המילה אדונדי הייתה נדירה בטקסטים של היהודים הספרדים במאה השש עשרה, ולא התקיימה עוד במאה שאחריה.¹⁰¹ לעומת זאת אדו נמצאת גם בטקסטים מן המאה השמונה עשרה, והגיוונים

101 אדונדי נותרה רק בתרגומי לאדינו מאוחרים לפרקי אבות שנכתבו באותיות עבריות. ראה שורצולד 1989, עמ' 157, 293, 302, 382. הופעתה שם נובעת מתכונתו הסטטית של השיח הנוקשה בתרגומים האלה.

הלשון ב'סדר נשים'

- אונדי ואנדי (מ'onde a) הם שהועדפו בתהליך ההפיכה של הספרדית-היהודית ללשון קואַיני בדורות שאחרי גירוש ספרד ב-1492.
- ב. בלשון הסידור יש שימוש קבוע במילית קומו (גיוון עתיק של como), המשמשת גם מילת קישור משעבדת לציון זמן, לדוגמה: אי דירה ברכה אי טירארה אקיליא פור טודאש אי קומו פאשי יום טוב לה קימארה (305); ותאמר ברכה, ותפריש אותה בשביל כולן, וכאשר יסתיים החג תשרוף אותה).
- בדור הגירוש המילה קומו כבר הייתה בתהליך של המרתה לקואנדו (cuando) באותו שימוש, והיא קיבלה את המשמעות המודלית בקסטיליאנית, אבל בספרדית-היהודית שינוי זה התרחש רק במאה התשע עשרה.

תחביר

- ענייני תחביר מעניינים יש בסידור. העניין הראשון שיידון כאן הוא השימוש בפועלי העזר בסידור הנשים וקשריו לשינויים שהתרחשו בספרדית-הקסטיליאנית של ימי הביניים. שני העניינים האחרים קשורים למקומם של הכינויים ביחס לפעלים בכמה מבנים תחביריים. העניין הרביעי הוא השימוש בזמן עתיד בלשון הסידור. אנתח כאן שימושים אלו כדי לברר באיזו מידה התחביר של מחבר הסידור משקף חידושים שהתרחשו בתחביר של הספרדית-הקסטיליאנית.
- א. בספרדית של ימי הביניים, הפועל haber שימש אוגד לציון זמן מורכב, וכן פועל עצמאי, אבל בין המאה השתים עשרה למאה החמש עשרה בהדרגה הוגבל השימוש בו עד שהוא הומר בפועל tener, ומן המאה השבע עשרה הוא התקיים כפועל פשוט רק בביטויים אימפרסונליים של הקיום ובצירופים קבועים אחדים.¹⁰²
- בלשון ההנחיות העצמאית של הרב, מלבד שימור השימוש בפועל האביר כפועל עזר בפעלים מורכבים, בדוגמות (9)–(12), יש כבר שימוש בטיניר כפועל רגיל, בדוגמות (13)–(15):
- (9) אי שי אה אלגונה לי פריסירה קי אקי פ'אלטה אלגו נו איש שינו קי איליא אה אוזאדו דיזיר מאש די לוקי איש אובליגאדה (10); ואם למישהי נדמה שמששהו חסר כאן, אין זה אלא שהיא רגילה לומר יותר ממה שהיא חייבת)
- (10) אי נו שי פ'אי די טודאש פורקי אן אקונטישידו דאניוש (310); ולא תאמין בכולן כי כבר קרו (נוקים)
- (11) אי אין טודו לוקי דיזימוש קי דיגה ברכה פושטרירה איש קואנדו אוביירי קומידו קואנטו אונה אוליבה (290); ובכל מה שאמרנו שתאמר ברכה אחרונה, זה כאשר אכלה כזית)
- (12) אי דיפואיש קי איא אלימפיאדו שו קואירפו לאבארה לאש מאנוש (13); ואחרי שניקתה את גופה תרחץ את הידיים)
- (13) אי שי נו טייני סדור אין לאש מאנוש פלגרה לוש ברסוש אונו שוברי אוטרו אי אג'ונטארה שוש פייס (23); ואם אין לה סידור ביד תשלב זרועותיה ותצמיד רגליה)

102 ראה Romani 2008, pp. 1074–1075.

(14) אי קואל קייר מודו די דובך קי טוביירי אמושטריסילה אאיל (306); ואיזה ספק שהוא שיש לה תראה לו)

(15) טייני דובדה שי איש די ארבול או יירבה דירה קריאן מודוש די אישפיסאש (295); יש לה ספק אם זה עץ או עשב תאמר: בורא מיני בשמים)

כמו בקסטיליאנית, הפועל האביר (haber) כפועל פשוט מתקיים רק בלשון התפילות לציון הקיום, בדוגמות (16) ו(17); בצירופים מסוימים כמו 'יש צורך', בדוגמות (18) ו(19); ובביטויי חיוב 'יש ל+מקור', בדוגמות (20) ו(21):

(16) אי טינגה קארגו די פריגונטאר אשו מארידו קואנדו לי טראי לה קארני שי איי אינליא אלגו די פורגאר (313); ויהיה עליה לשאול את בעלה כשהוא מביא לה את הבשר אם יש בו דבר מה לנקות)

(17) אי גוארדישי אי נו טומי טבילה אינל דיאה שיטינו שינו דיפואיש דיל שול פואישטו אפילו קי איה לה מאיור פ'ואירסה קי אינל מונדו (308); ותיזהר ולא תטבול ביום השביעי אלא אחרי שקיעת החמה, גם אם היה כוח עליון שבעולם)

(18) אינפירו אה מינישטיר אקאבידארשי מוג'ו די נו פירדיר אישטה מנחה (39–40); אבל יש צורך להיזהר מאוד שלא להפסיד את המנחה הזאת)

(19) אובו מינישטיר שאנגרארשי דירה פרימירו (300); הייתה צריכה להקיז דם תאמר תחילה)

(20) אי קי נו פודריאן פורקי אן די סירביר אה שוש מארידוש אי אשוש קריאטוראש (8); והן אינן יכולות כי עליהן לשרת את בעליהן ואת ילדיהן)

(21) אי הזינדו אישטש טריש מצות קומו אן די שיר רימידיארה דיג'ו פיקאדו (302); ובעשותה את שלוש המצוות כמו שיש לעשות מתקנת את החטא האמור)

בניגוד לכך, בלשון הליטורגית אפשר למצוא את הפועל האביר כפועל רגיל:

(22) טודו איל קי אוביירי המברי וינגה אי קומה (115); כל דכפין [=שיש לו רעב] ייטי ויכול)

דומה המצב בפעלים *estar* ו-*ser* בלשונו של הרב בבבנשתי. הפועל *ser*, שבטקסטים של ימי הביניים מן המאה השלוש עשרה עד המאה החמש עשרה שימש פועל פשוט המציין קיום, הומר בפועל *estar*.

בספרדית של ימי הביניים הפועל *ser* שימש כאוגד לציון המקום, או לפני צירוף יחס, המשייך את המצב לנסיבות שאינן תוצאה, וכן הוא ציין תוצאת מצב בפעלים עומדים או כשיש רק ארגומנט אחד במשפט. כל השימושים האלה הפכו נדירים יותר ויותר במהלך המאה השלוש עשרה, ובאותו הזמן התפשט השימוש בפועל *estar* בכל אותם תפקידים. התהליך של המרת *ser* ב-*estar* ניכר בלשונו של עורך הסידור לנשים בהבעת המקום, דוגמות (23) ו(24); וגם בהבעת הנסיבות, דוגמות (25)–(28); וכן בהבעת התוצאה, דוגמות (29)–(31):

(23) אי שי אישטה אין חוצה לארץ בואילטי לה קארה אה ארץ ישראל (22); ואם היא [נמצאת] בחוץ לארץ תסב את פניה לארץ ישראל)

(24) אי שי לה טבילה אישטה אין לה מישמה קזה קי שי לבן אינטרארה קוניל דיבאנטאל דיינטרו

הלשון ב'סדר נשים'

- די לה טבילה (309–310); ואם המקווה נמצא באותו בית שהן מתרחצות, תיכנס עם החלוק לתוך המקווה)
- (25) שי אישטוביירי דוליינטי דירה עמידה שוברי שו קאמה (41); אם הייתה חולה תאמר תפילת עמידה על מיטתה)
- (26) שי לה מגילה אישטוביירי אישקריטה אין אקיליא לינגואה אי אין אקיליא ליטרה אלו מינוש (102); אם המגילה נכתבה [=הייתה כתובה] בלשון ההיא ובאותה אות לפחות)
- (27) אי שי אישטה שיניידה דיירה (17); ואם הייתה חגורה תאמר)
- (28) אי לו מישמו פ'ארה שי טוקן אוטרה פריסונה קינו אישטאבה לאבדה אין שוש מאנוש מוג'אדאש (45); וכן תעשה אם נגע אדם אחר שלא נטל [=היה רחוק ב] ידיו בידיה הרטובות)
- (29) אישטה איל ג'ארו אישבורדאדו או פ'ורקדו איג'ארה איל אגואה פ'וריל פ'ורקו (46); היה המכל סדוק או מחורר תמלא את המים דרך החור)
- (30) אי דירה אינוילונטה קומו אישטה אישקריטו אריבה אינלה עמידה (59); ותאמר רצה ככתוב [=כמו שהוא כתוב] לעיל בתפילת העמידה)
- (31) אי די טודו אישטן מוי אינגאניאדאש קי איליאש שון אובליגאדאש (8–9); ומכל זה הן מוטעות מאוד שהן מחויבות)
- פועל העזר ser+בינוני בתיאורי מצב נמצא רק בפסוקית שבדוגמה (32) להלן – היא זרה לספרדית הקסטיליאנית וכנראה היא מעתיקה מבנה עברי:
- (32) אי אקבדוש קי שיראן לוש דיאש דילה קואינטה (307); ותהיינה זהירות בימי הספירה [=ימי הנידה]
- כמו בספרדית, פועל העזר ser נשמר גם לציון זמן, בדוגמה (33); וכן בנושאים משפטיים כשהוא מצורף לשמות תואר, בדוגמות (34) ו(35). בניגוד לקסטיליאנית, שבה שולט estar, הפועל ser נשמר גם בהקשר משפטי במבנים עם תוארי פועל, בדוגמה (36):
- (33) אי שי פ'ואירי יום טוב די פסח הארה אונה מצה ג'יקיטה (305); ואם היה יום טוב של פסח תעשה מצה קטנה)
- (34) טודו וארון די ישראל איש אובליגדו די אינקמינר ורוניש די שו קזה אל שירבישיו דיל דיו ברוך הוא (4); כל איש ישראל חייב להדריך בני ביתו לעבודת האל יתברך. השווה לנוסח העברי בעמוד 2 של הסידור)
- (35) טודאש לאש ג'ודיאש שון אובליגאדאש די דיזיר תפלה אי מנחה אי ערבית קאדה דיאה אי טודאש לאש ברכות די לאש קוזאש קי שי אפרוביג'אן די איליאש אין אישטי מונדו (8); כל היהודיות חייבות לומר תפילה [=שחרית] ומנחה וערבית כל יום וכל הברכות של הדברים שהן נהנות מהם בעולם הזה)
- (36) אי שיריאה בייך קי נו שי פוויישי אה דיזיר עמידה אדונדי אישטה קואל קייר קריאטורה (12); ויהיה טוב שלא תעמוד להתפלל תפילת עמידה במקום שיש ילד כלשהו)
- בתפקיד אוגד ser נשמר בזמנים המורכבים עם פעלים סבילים, בדוגמות (37)–(40), בדיוק כמו בקסטיליאנית:

- (37) פורקי דיזי נואישה ליי קי איל קי מינושפּרִיִסִי אינל לאבאר דילאש מאנוש איש ארנקדו דיל מונדו (47; כי ההלכה אומרת שמי שמולול בנטילת ידיים ייעקר מן העולם)
- (38) אי שיינדו אקאבידדאש אינליאש שיראן קישטאש די איל דיו ברוך (10; ובהיותן נוהרות בהן תהיינה רצויות לאל ברוך הוא)
- (39) פורקי איש אונה די לאש טריש מצות קי לי פּוֹאִירוֹן דדש פארה ששִׁטִּפ־אִיִר איל פיקדו קי היזו קון אדם הראשון קי פּוֹאִי קריאדו די לה חלה דיל מונדו (302; כי זו אחת משלוש המצוות שניתנו לה כדי לבטל את החטא שעשתה עם אדם הראשון, שנוצר מן החלה של העולם)
- (40) אי שירה מוי אפינדה אין אישטי מונדו אי אינל אוטרו (303; ותתיסר [=תהיה מיסורת] מאוד בעולם הזה ובעולם הבא)

השימוש של הרב בנכונות בפועלי העזר *tener* ו-*haber, estar, ser* אינו שונה אפוא משימושיהם של כותבים נוצרים במאה השש עשרה, והכפילות בשימוש בפועל *haber* או *ser* בצירוף הבינוני ניכרת בספרדית של ימי הביניים בטקסטים רבים,¹⁰³ וגם בכתביו של עורך הסידור. בעתיד החיווי (אינדיקטיב), כאשר ההקשר התחבירי דורש הצבת כינוי גוף קליטי צמוד לפועל, הכינוי מוכנס בין הפועל הנתמך לבין האוגד, בדיוק באותו אופן שנמצא בטקסטים כתובים בשלהי המאה החמש עשרה:

- אי שי אינמידיו די שו עמידה לי טומו גאנה דִיִטִינִךְ־שִׂאָה [detener se ha] האשטה קי אקאבי אי נו אישטאג'י (21); ואם באמצע תפילת עמידה היא צריכה, תתאפק עד שתסיים ולא תפסיק)
- אי דישקוברירה לוש פאניש אי טומארלושאה [tomar los ha] טודוש דוש אין לאש מאנוש (61; ותגלה את הלחמים ותיטול את שניהם בידיים)
- אי ביבראן לו מאש די איליוש אי טורנארלושאן [tornar los han] אה אינג'יר אי דיראן (138; וישתו את רובם ויחזרו למלא ויאמרו): זהו גם הסדר השכיח בטקסטים הליטורגיים:
- קי אישקאפאשטי מי אלמה די מואירטי אמי אוג'ו די לגרימה אמי פיי די אינפוש'אמינטו אנדארמאי [andar me he] דילנטי יי אין טיירה די לאש וידאש (142; כִּי חִלְצָתָ נַפְשִׁי מִמָּוֶת, אֶת עֵינַי מִן דְּמָעָה, אֶת רַגְלֵי מִדְּחִי, אֶת־הַלֶּף לִפְנֵי ה' בְּאַרְצוֹת הַחַיִּים)
- לוארטיאי [loar te he] קי מי רישפונדישטי אי פ'ואישטי אמי פור שאלואשיון (147; אוֹדֶךְ כִּי עֲנִיתָנִי, וְתָהִי לִי לִישׁוּעָה)
- מי דיו טו אי לוארטיאי [loar te he] מי דיו אינאלטיסירטיאי [enalteçer te he] (148; אֶלִּי אַתָּה וְאוֹדֶךְ, אֶלֵּהִי אֲרוּמְמֶךָ)
- אי טימירטיאן [temer te han] טודאש לאש היג'אש (183; וַיִּירֶאֱוֶךְ כָּל הַמַּעֲשִׂים) בספרדית-הקסטיליאנית סדר המילים הזה מנוגד לסדרן של לשונות בעלות סדר VSO (נשוא-נושא-מושא), והשיבוץ של הרכיבים זה בתוך זה היה נדיר מאוד במסמכים מאמצע המאה השש

הלשון ב'סדר נשים'

עשרה, ובמאה שאחריה נותרו רק שרידים בודדים לשימוש זה – צורות שקפאו כצורות עתיד. בספרדית-היהודית התהליך היה אחר, ובטקסטים רבניים יש עדות לשימוש מעין זה לפחות עד המאה השמונה עשרה. ברם, יש לזכור שהסדר המסומן היה קיים בכתובים, ואילו בדיבור ההפתחות בספרדית-היהודית הייתה כמו בקסטיליאנית.

ג. בניגוד לכך, בלשון של סידור הנשים כינויי הגוף הלא מוטעמים בצורות המקור הנטוי מעידים על אותו מבנה קבוע של ימי הביניים שבו הכינויים באים בעקבות המקור.¹⁰⁴

- אי שי שילי אולבירו די דיזירלו (79, 178–179); ואם נשכח ממנה לומר אותו [=לאמרו]
- שי לוקי גושטה איש אה אינטינסיון די טורנארלו אה איג'אר די די לה בוקה נו דירה ברכה פירו שילו גושטה פארה אינגלוטירלו דירה בִּרְכָה (288); אם טעמה בכוונה להוציאו מן הפה לא תאמר ברכה, אבל אם טעמה כדי לבלעו תאמר ברכה
- די לוקי טוקה איניל סדור נו דיג'ארי די דיזירלו (315); למה שנוגע בסידור לא אמנע מלאמרו)

אותו סדר נמצא גם בתפילות – סדר זה מעיד שהטקסטים בלאדינו אימצו מבנים חדשים מלשון הדיבור, והחידוש אינו מפריע לעקרונות התרגום המילולי:

- קואנדו שי אליואנטו ריינו די יון לה מאלה שוברי טו פואיבלו ישראל פור האזירלוש אולבידאר טו ליי אי פור הזירלוש פאשאר די פ'ואירוש די טו וילונטאד (96); כְּשֶׁעָמְדָה מְלֻכּוֹת יוֹן הִרְשָׁעָה עַל עַמָּךְ יִשְׂרָאֵל לְהַשְׁפִּיחַם תּוֹרְתְךָ וּלְהַעֲבִירם מִחֻקֵּי רְצוֹנְךָ
- אי קריאטוראש איניל שון אקורדֶדֶש פארה אינמינטארלוש (213); וּבְרִיּוֹת בּוֹ יִפְקְדוּ לְהַזְפִּירם
- אי שוברי טודו נוש אובליגאדוש פור לואר אאיל אי פור בינדיזירלו (282); וְעַל הַכֹּל אֲנַחְנוּ חַיִּיבִים לְהוֹדוֹת לּוֹ וּלְבָרְכוֹ

יש לציין שבספרדית-היהודית של סלוניקי סדר המילים המסורתי של מילת יחס+כינוי+מקור מעולם לא הוחלף.¹⁰⁵ הקשר לגיוונים אחרים של הספרדית-היהודית שבהם כינוי הגוף הלא מוטעם בא בעקבות פועל מפורש גרם להכפלת הכינוי, כמו במבנה מסוג זה: Penimos mucho de los salvarlos para ke no supieran ni los kazalinos ke eramos djidiós (אותם) להצילם כדי שגם הכפריים לא ידעו שאנחנו יהודים).¹⁰⁶

ד. מכיוון שמדובר בטקסט הנחיות שבמהותו יש בו מן הציווי, השימוש בזמן עתיד חיווי

- (אינדיקטיב) שכיח בסיפא של משפטי תנאי. ברישא מילת הקישור 'אם' si מציגה את התנאי: אי שי דיזינדו עמידה אקונטיסיו קי שי לי וינו אאיטאר דישקובירטה אלגונה קריאטורה אינפ'רינטי בולטארה שו קארה או סיררה שוש אוג'וש אי דירה אריאו פואיש קי נו לה ויאיי (11–12); ואם באמרה תפילת עמידה קרה שבא ערום איזה ילד לפניה, תסב את פניה או תעצום את עיניה, ותאמר ללא הפסקה אחרי שלא תראהו)

104 ראה Eberenz 2008, p. 616.

105 ראה Quintana Rodríguez 2006, pp. 163–169.

106 הדוגמה מובאת בריאיון עם יהודי ספרדי מסלוניקי ב-1988, והיא מצוטטת אצל Quintana Rodríguez 2006, p. 166. בעניין הכפלת הכינוי ראה שם, הערה 256.

- אי שי איש קוזה קי קידארה אשקוזה אפרטרלאה אה און לאדו די לה בוקה אי דירה ברכה (289; ואם זה דבר שנמאס [=שתיגעל ממנו], תסלקו לצד אחר של הפה ותברך)
- אי שי שי לאבארי קומו לה ליי מאנדה דירה (41; ואם היא תיטול כפי שהתורה מצווה תאמר) בהבעת פעולות חוזרות, התנאי ברישא לפעמים ממומש בביטוי הזמן kuando שאחריו ביטוי של עתיד סובינקטיבי. אם מדובר ברצון, kuando בא עם הפועל 'לרצות' בנוכחות הסובינקטיב והמקור:
- קואנדו קירה קומיר דרה פרימירו די קומיר אה שו בהמה אי אשוש אוישי אי דיפואיש לאברה לאש מאנוש (41; כאשר [=אם] תרצה לאכול תיתן תחילה לאכול לבהמתה ולחיות שלה, ואחר כך תיטול את הידיים)
- קואנדו קירה איג'ארשי אין לה קאמה די נוג' דירה (51; כשתרצה לשכב במיטה בלילה תאמר)
- בפעולות חוזרות האפשרות מובעת על ידי kuando שאחריו פועל בזמן עתיד מוגמר של הסובינקטיב:
- קואנדו קומיירי שימולה קוג'ה אי קוזאש די מאסה. מאש נו שי לאבארה שאלבו שילו קומי מוג'אדו (50; כשתאכל סולת מבושלת או בצק, שוב לא תיטול [ידיים] אלא אם כן אכלתהו רטוב [=לח])
- קואנדו קאישיירי אין שבת אי אין לוגאר די אה אינאדימיינטו דירה אה אינאדימיינטוש די דיאה דיל פ'ולגאנסה אישטי דיאה די פאשקואה די לאש מצות אישטי (168; כשחל בשבת ובמקום את מוסף תאמר את מוספי יום השבת הזה יום חג המצות הזה) התנאי מובע גם בקישור איסנדטי של שתי קביעות זו בצד זו ללא מילת קישור. במקרה זה התנאי מובע בזמן עבר, ותוצאתו בזמן עתיד:
- אולבידושי איל מוסף פ'אשטה קי פאשארון שייש אוראש אי מידיא די איל דיאה דיזיר לואה דיפואיש די מנחה שי איש די דיאה (39; נשכח ממנה המוסף אחרי שעברו שש שעות וחצי של היום, תאמר אחרי מנחה אם עדיין יום)
- בכל המקרים האלה משמעות הציווי של הסיפא בולטת בהיבט של התנאי, והוא מאופיין בעתיד החיווי. העתיד החיווי משמש גם לציון הנחיות ללא תנאי:
- פור לה מאניאנה לימפיארה שו קואירפו פארה דיזיר תפלה (13; בבוקר תרחץ את גופה כדי לומר תפילה [=שחרית])
- אי אישקוג'ארה לה מגילה נוג' אי דיאה אין לשון הקדש אאון קי נו לו אינטיינדה או אין לאדינו שי לה מגילה אישטוביירי אישקריטה אין אקיליא לינגואה אי אין אקיליא ליטרה אלו מינוש (102; ותאזין למגילה בערב וביום בלשון הקודש אף שאינה מבינה אותה או בלאדינו אם המגילה נכתבה בלשון ההיא ובאותה אות לפחות)
- לה מאניאנה די ראש השנה דירה לאש ברכות אי דירה לה עמידה קומו לה נוג' (199; בבוקר ראש השנה תאמר את הברכות ותאמר את תפילת העמידה כמו בערב)
- לאבארה לאש מאנוש שין דיזיר ברכה אי דירה לה עמידה קומו לה מניאנה (169, והשווה 51, 231; תיטול את הידיים בלי לומר ברכה ותאמר את תפילת העמידה כמו בבוקר)

הלשון ב'סדר נשים'

– אנטיש קי דיגה קדוש נו פואידי גושטאר אפילו אגואה. אי טומארה און באזו מידיאנו אי אינג'ירלוואה די וינו אגואדו אי טומארלוא אין שו דיריג'ה אי דירה (60); לפני שתאמר קידוש לא תוכל לטעום אפילו מים. ותיקח ספל בינוני ותמלאנו ביין מהול במים ותיקחנו ביד ימינה (ותאמר)

את אותם מבנים ויחסים אפשר למצוא בטקסטים לא יהודיים מקסטיליה מאותו הסוג, לכן השימוש בצורות עתידי אינו חייב להיות מושפע מן העברית, והוא מותנה בסוג הטקסט, שבו ההנחיות והציוויים שולטים במרבית המבעים.

בדרך כלל אפשר לטעון בתחום התחביר שלשוננו של הרב בנבנשתי מייצגת שלב התפתחות דומה למצוי בקסטיליה בראשית המאה השש עשרה, עם העדפה לצורות מחודשות. לשון הטקסטים הליטורגיים שבסידור מעידה גם היא על גיוונים מודרניים, ולכן אפשר להניח שלטקסט המתורגם הסתננו הצורות ששימשו את הדוברים בעת עריכתו.

המילון

אוצר המילים בסידור הנשים, בין בטקסטים של המחבר בהנחיות ובהקדמה ובין בטקסטים המתורגמים מן העברית בתפילות ובברכות, מורכב מצירוף של רכיבים שונים שרובם מן הקסטיליאנית. אף על פי שיש בו מילים רבות הראויות לדיון, אמייין ואסביר רק את המילים הראויות לציון מיוחד.¹⁰⁷

1. גיוונים לקסיקליים הנובעים מתהליכים מורפולוגיים בעת הגירוש

בסידור הנשים יש כמה גיוונים לקסיקליים שנוצרו כתוצאה מתהליכים מורפולוגיים שהתרחשו בספרדית-הקסטיליאנית בעת הגירוש:

א. מילים בעלות התחילית אַ (a-) או אֵינֵ (en-), כמו אַסינדיר (53, 55, 90); *אַדריסו (> aderéço; 166), *אַדריסאר (> aderéçar; 205, 298); *אַינשינדישטי (264), *אַינסינדיר (298); *אַינאדה (53) *אַינאידימיינטו (68, 82, 88)

ב. מילים שבהן תחיליות אישֵ (es-) או דישֵ (des-), לדוגמה: *אַישפוג'ו (100), *אַישבורדאדו (46), *אַישטריו (315); בצד *דישטריו (87), *דישטראידה (263)

בחצי האי האיברי תחיליות אלו התקיימו זו בצד זו בדיאלקטים שונים, ובעיקר באראגונית. אחדות מן הצורות בתחיליות אישֵ – נמצאו בטקסטים ספרדיים-יהודיים מן המאה השש עשרה, למשל בספר 'שולחן הפנים' אֵישטרויירון (א24) ואֵישטרואידיאש (ב42); ובתרגום 'ספר חובות הלבבות' אֵישטורמינטוש (א4) ואֵישקאריניו (ב152).¹⁰⁸

שתי התופעות הנזכרות כאן לעיל הן תוצר של תהליכים שמעולם לא הסתיימו בספרדית-היהודית. יש לשים לב שהרב בנבנשתי מעדיף את התחיליות אַ ואֵישֵ בלשוננו ואת אֵינֵ ודישֵ בלשון התפילות והברכות. הדבר ניכר בדוגמה המשלבת לכאורה את לשון התפילות בהנחיות:

– קון אישטי עירוב שיאה מותר אה נוש פור קוזיר אי פור קוזינר אי פור אדריסר אי פור

107 אם אין הסברים מיוחדים, המילים המסומנות בכוכבית נמצאות רק בלאדינו של התפילות והברכות, ולא בהנחיות.

108 ראה Quintana Rodríguez 2009, p. 238.

אינסינדיר קאנדילה אי פור האזיר טודו נואישו מינישטיר די יום טוב פרה שבת (298); גְּעֻרֹב זֶה
זֶה אֵמָר לָנוּ לְאֻפּוֹת וּלְבִשָׁל וּלְהִתְקִין וּלְהִדְלִיק גַּר וְלַעֲשׂוֹת כָּל צָרְכֵנוּ מִיּוֹם טוֹב לְשִׁבְתָּ

הרב בבבנשתי חוזר פעמים רבות על הצורות 'אסינדיר' 'להדליק', הן בתרגומי הלאדינו והן בהנחיות:
*אסינדיר קאנדילה (53), *אסינדיד לה קאנדילה (56), אסינדירה שוש קאנדילאש אי אנטיש
קי אשיינדה דירה (90) – והופעתן של שתי הצורות זו בצד זו, אינסינדיר ואסינדיר, מעידה על כך
שהטקסט של העירוב לעיל אינו תרגום עצמאי שלו אלא טקסט מורש בצורת הלאדינו, שבגלל החזרה
המתמדת עליו קיבל את תכונות הטקסט הפורמלי. מכאן אפשר להבין את הנוסח שהוצג בדוגמה
לעיל.

באותו הקשר צריך להכליל את הצורה אַבִּיזָאר (1, 5), *אַבִּיזָאן (26, 73, 171) וְאַבִּיזָאן¹⁰⁹ (5),
לעומת אַיִנְבִּיזָאר, שהיא צורה ספרדית-יהודית שאינה מופיעה בסידור אבל מתועדת בתרגום מן
המאה החמש עשרה ל'מורה נבוכים' לרמב"ם שתרגם פְּדָרוֹ מטולדו.¹¹⁰ בפרקי אבות מופיעות הצורות
אביזאר וגם אימביזאר ואמביזאר, ובהגדות של פסח יש גם אימביזאר בצד אינביזאר.¹¹¹

2. חידושי גזירה של רכיבים קסטיליאניים ותוצאות מגוונות

- א. בעניין הלקסיקון שנוצר במיוחד בידי היהודים הספרדים, והוא מובחן מן הצורות שהשתמשו
בהן בחצי האי האיברי, יש לציין את החידושים שנועדו לתרגם צורות מסוימות בעברית. בהן יש
להזכיר את הפעלים האלה: *אַרִּיסקוּבדָאר (117; להסב, בצד אַרִּישקוּבדָאדוּש); *אַדוֹלוֹרִיאַר
(224; לחיל, לחרוד); *מוג'יגואר (215; להרבות); *פ'רמוזיגואר (95, 131, 153; לייפות,
לפאר); *אַבוֹנִיגואַר (258, 273; להטיב); *מאיוֹרְגָאר (144; לגבור), *אַבִּיִדִיגואַר¹¹² (25, 182,
286; להחיות). אמנם כולם בתרגומי התפילות והברכות, אבל הם פשטו גם בצורות אחרות של
הספרדית-יהודית שהשתלבו בתרגומי לאדינו. הפעלים כאן נגזרו משמות העצם קובדו 'מרפק'
(בספרדית codo) ודולור 'כאב'; משמות התואר פ'רמוזו 'יפה', בונו 'טוב' ומאיוֹר 'גדול'; מתואר
הפועל מוג'ו 'הרבה'; ומן הפועל ביוֹר 'לחיות', בדיסימילציה של העיצור האמצעי [ו < ד] (במילה
אבידיגואר לעיל) – המשותף לכולם הוא שהם צורות שהועברו מן הלטינית דרך לשון הדיבור.
ב. באותה קבוצה מיוחדת יש לכלול גם שמות פעולה בסיומת -וֹרָה בהקבלה לשמות הפעולה
העבריים: *לֵאבֵאדוֹרָה (14; נטילה [של ידיים]); *אַדוֹרְמִידוֹרָה (18; תנומה); *אַיִשְׁקָאפֵאדוֹרָה

109 לטענת קונזלו קוראס (Gonzalo Correas) בשנת 1627 בספרו *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, L. Combet (ed.), Bordeaux: Institut d'Études Ibériques et Ibéro-Américaines de l'Université de Bordeaux 1967, הפועל abezar הוא 'ללמד' והוא נובע מן הצירוף של ABC (בספרדית אֶבֶז) ומשם אפשר להבינו. ראה *Corpus diacrónico* Real Academia Española: Banco de datos (CORDE), *del español*, http://www.rae.es, [8.12.2010] עוד בעניין זה ראה עמ' 31, 32, 1-45.

110 ראה Lazar 1989; וכן *Corpus diacrónico del español*, Real Academia Española: Banco de datos (CORDE), http://www.rae.es, [8.12.2010].

111 ראה שורצולד 1989, עמ' 371–373, 456; שורצולד 2008, עמ' 123.

112 ראה Blondheim 1925, p. 172, s.v. *advivificare (שם נטען כי מצורה זו נוצרה צורת abeviguar, שהיא הצורה הקלסית בתרגומי המקרא). בכל זאת סביר יותר להניח שהפועל נגזר מן השורש הרומאני vevir 'לחיות' באותו תהליך שנוצרו שאר הפעלים המצוינים לעיל בגוף הטקסט.

הלשון ב'סדר נשים'

(30, 78, 107, 188, 236; הצלה, פליטה); *לִיאָמְאָדוֹרָה (61, 106, 107, 111 ועוד; מקרא); *שְׂאֵלִידוֹרָה (61 ועוד; יציאה); גוֹאֲרְדָאדוֹרָה (65; שמירה); *קוֹמִידוֹרָה (136; אכילה); *אִישְׁפֶּאנְדִידוֹרָה (154, 226; רקיע); *אוֹרְדִינָדוֹרָה (184; עריכה); *אוֹלְבִידָדוֹרָה (211; שכחה); *טֶאנְיִידוֹרָה (226; תקע [תקיעת שופר]); *פִּירְדוֹנָדוֹרָה (234; סליחה); *טֶאנְגִ'אדוֹרָה (245; פֶּרֶת); *אִפִּירְדִידוֹרָה (245; סקילה); *אֲרִידוֹרָה (245; שְׂרָפָה); *מֶאטָאדוֹרָה (245; הָרָג); *אֶפֶ'גֶאדוֹרָה (245; חֲנֹק). ההבדל בין אלו לאחרים הוא שרבים מן השמות הנמנים כאן אינם קיימים אלא בתרגומי לאדינו, ואף על פי כן הסיומת -ורה המשיכה להתקיים והתפשטה לשימושים אחרים בספרדית-היהודית, וכך נמצאת בלשון הרב הדוגמה אֶפֶנְטָאדוֹרָה (7; ניקוד, מן punto; נקודה; מן הבינוני הפעול -apuntad-, שאליו הצטרפה הסיומת -ura); וכן מֶאגִ'קָאדוֹרָה (314; פצע), הנמצאת גם בספרדית (machucadura).

3. מילים שהומרו בקסטיליאנית מן המאה השלוש עשרה ואילך אבל נשמרו בספרדית-היהודית מילים שהועברו בעל פה מן הלטינית המדוברת אבל בספרדית-הקסטיליאנית הומרו במילים אחרות נמצאות בסידור, ואלו הן: קוֹטִיּוֹ (40, 59, 73, 76, 113, 171, 173, 174, 261, 266; [יום] חול) ופִ'אוֹזִיָאָה (31, 71, 118; הבטחה).

המילה קוֹטִיּוֹ נזכרת 13 פעמים בהנחיות של הרב בדונו בהבדלים בין תפילת העמידה של חול המועד (171, 174) ובין תפילת העמידה של שבת (40) או של חג (171), וכן בתרגומים של תפילת העמידה במנחה של שבת (73–74), במוצאי תשעה באב (266) ובברכה האחרונה של ההבדלה (76, 113–114, 173–174). המילה קוֹטִיּוֹ מתרגמת תמיד את המילה 'חול' העברית; ואף על פי שהמילון הספרדי של האקדמיה הממלכתית הספרדית (Real Academia Española) משנת 2001 עדיין כולל את המילה cutio, וכן את נגזרת שם התואר שלה cutiano 'של חול', כבר מאות אחדות המילה השכיחה בספרדית היא diaro וכן הצירוף días de diario או תואר הפועל a diario בצד המילה הגבוהה cotidiano. למילה קוֹטִיּוֹ לא היו שימושים בכתובים קסטיליאניים, מלבד cutiano; ולכן כמעט שלא נמצא לה תיעוד בטקסטים קסטיליאניים, אם כי הביטוי días de cutio נמצא אצל מיגל דה סרוונטס סאוודרה באותה משמעות שבסידור.¹¹³ בספרדית-הקסטיליאנית סומנה המילה בעבר כמאפיינת את לשון הדיבור. לעומת זאת, בקרב היהודים הספרדים השימוש במילה נמשך תקופה ארוכה בלשון הדיבור כתרגום למילה 'חול' העברית, והיא גם התקיימה בכל תרגומי הלאדינו, כולל תרגומי התנ"ך¹¹⁴ וסידורים, עד העת החדשה.¹¹⁵

113 ראה בספר *Viaje del Parnaso* שכתב סרוונטס (M. de Cervantes Saavedra) בשנת 1614, וערכו F. Sevilla Arroyo y A. Rey Hazas ביער Alcalá de Henares, במרכז ללימודי סרוונטס ב-1995, עמ' 1282, מתוך Real Academia Española: Banco de datos (CORDE), *Corpus diacrónico del español*, <http://www.rae.es>, [7.2.2011].

114 ראה בתנ"ך פרארה (Lazar 1992) ובתנ"ך קושטא (Lazar 2000) וכן במסורות מאוחרות יותר עד המאה התשע עשרה.

115 ראה Lazar 1995b, שם קוֹטִיּוֹ מוזכר 22 פעמים. הוא נזכר בהקשרים שנמנו לעיל וכן במוסף של שבת של חול של פסח (עמ' 508 של הדפוס), קדושה של חול (380ב), לחם חול (82ב) ומנחת חול (82ב). שלושת השימושים האחרונים קשורים בקרבתם. יש הקשרים המצריכים מניין ולכן אינם נמצאים בסידור הנשים כאן. בין הסידורים

דבר דומה קרה למילה פִּיאֹזִיאָה (31, 71; ביטחון, הבטחה) ולפועל שנגזר ממנה אִינְפִּיאֹזִיאָר (30, 31, 140, 145, 146, 214, 221, 229; לבטוח), המשמשים במסורת היהודים הספרדים בטקסטים רבניים ובתרגומי תפילות וטקסטים מקראיים בגיוונים שונים: *enfueziar, enfeguziar, desfueziar*. הם מקבילים לנגזרות השורש העברי בט"ה, ומופיעים תמיד בקשר למשמעות הדתית של ביטחון בה'. הם גם נמצאו בלשון הדיבור עד אמצע המאה העשרים, אבל אז החלו להשתנות בהשפעת התרבות הדתית באירופה והומרו במילים כגון *seguridad, kriimiento, fe* ובמיוחד במילה *konfiensa*¹¹⁶. בספרדית־הקסטיליאנית המילה *feuzia* הומרה בימי הביניים במילה המלומדת שוות המוצא *fiducia*, והיום משתמשים במילה *confianza*. אפשר לכלול כאן גם את המילה קומו (4, 6, ועוד הרבה), שחדלה להיות בשימוש בקסטיליאנית מאז המאה השלוש עשרה והומרה במילה *como*.

4. מילים מימי הביניים שבקסטיליאנית הומרו בצורות לטיניות ונשמרו בספרדית־היהודית בין המילים המורשות מן הלטינית המדוברת שיש להן תיעוד במאה השלוש עשרה ולא שימשו עוד בסוף ימי הביניים, והרב בנבנשתי משתמש בהן בסידור, אפשר למנות את המילים אִינְדִּיִּדוּש (309; מוצנעים, פרטיים) וקוֹנְטִינוּ (70, 89, 268, 313; תמיד)¹¹⁷. בספרדית־היהודית שרדה גם המילה אִנְטִיגו 'עתיק; ישן', אם כי אין לה תיעוד בסידור.¹¹⁸

5. מילים שכוחות בקסטיליאנית במאה השש עשרה אִבְיָאָר (1; ללמד) וגם דִּיפְרִינְדִּיר (5; ללמוד) היו מילים רגילות בספרדית של המאה הארבע עשרה, עד שהומרו במילים *enseñar* ו־*aprender*. אוכיר גם כמה מילים שהועברו בעל פה לקסטיליאנית מן הלטינית המדוברת אבל בין המאה החמש עשרה למאה השבע עשרה הוחלפו בצורות לטיניות מלומדות יותר, וגם אותן אפשר למצוא בסידור הנשים.

פעלים

אִינְגִּיר (60, 75, 138, 173, 197; למלא); אִישְקָאטִימָאר (4; להיזהר); אִלְיִבְיָאָר (שי) (6; להקל); *מוֹרָאר (31, 66 ועוד; לגור); *אִינְטְרוֹפִיסָארָאן (214; ייכשלו); *קוֹנְדִּיטָאר (שי) (84, 91, 281, 282; לנחם, להינחם; מלטינית *confortare*). כל הפעלים האלה משולבים באוצר המילים הספרדי־יהודי.

שמות עצם

*טְרִיבִּיגִיש (217; שעשועים); *שִיקוֹטָאנְסָה (213; פקודה), *שְקוֹטָאדוּ (212; נפקד; מלטינית *secutu[m]*; בקסטיליאנית הומר במילים *ejecutado* ו־*ejecución*); *שוֹגִיבְטוּש (118; משועבדים; מלטינית *subiectus*); *קוֹנְגִ'וֹנְקָטוֹרָה (דיל בראשו) (43; חיבור [לזרוע]; מן *con-*+*juntura*; מן

שנכתבו מאוחר יותר אפשר למנות את 'סדר תפילות על פה' שהתפרסם בווינה בהוצאת שלזינגר 1891.

¹¹⁶ ראה Quintana Rodríguez 2006, pp. 234–237, s.v. *confianza*.

¹¹⁷ ראה Dworkin 2008, p. 645.

¹¹⁸ בספרדית הומר המילים אינדיודו, קונטינו ואנטיגו ב־*antiguo* ו־*continuo*, *individuo*.

הלשון ב'סדר נשים'

הלטינית cum+iunctura; בקסטיליאנית הומר בצורה המושכלת למחצה (coyuntura). כל המילים פרט לראשונה נשארו בספרדית-היהודית.

שמות תואר

לִיגְיָרָשׁ (7; 155 [בלשון התפילה]; קלות); *פִּירוּשׁ (116; [בני] חורין); *אֵינְקוֹנָדוּשׁ (97; טמאים); *מֵאנְיֵרָה (133, 263; עקרת [בית], עקרה); פּוֹשְׁטְרִירוּשׁ (ש) (177, 208, 290; אחרון [אחרונים]); *פּוֹשְׁטְרִימִירֵאָה (27; סוף). גם מילים אלו נותרו בספרדית-היהודית.

תוארי פועל

*אֵאֵינָה (28 ועוד; מהרה); אֵרֵאֵו (12, 13, 44, 172; בזה אחר זה, ללא הפסקה); דִּירֵידוֹר (264, 302; סביב). מן השלוש, רק המילה האחרונה נותרה בספרדית-היהודית.

6. השפעות לטיניות

*היק (156; בלטינית hec; זה, כינוי רמז ניטרלי ברבים). הנוסח נשמר בכל תרגומי הלאדינו להלל של פסח.¹¹⁹

7. רכיבים מסובסטרטום ליאונזי ומסובסטרטום אראגוני

רכיבים דיאלקטיים השייכים לתשתית הליאונזית הם: *לוֹבֵיא (27, 28, 168; גשם); ותואר הפועל אבונדו (218; די); רכיבים השייכים לשני הדיאלקטים הם: *הוֹרֵאקו (314) ו*פִּוֹרֵאקו, פִּוֹרֵקו (46, 47; חור); *פִּוֹאֵיא (142; שָׂאוֹל; בקסטיליאנית foya או hoya [ומשמעותה כמו בסידור 'שאוֹל; גיהינום]). המילה foya נותרה בספרדית-היהודית במשמעות 'קבר'; לֵיִבְדו (129; חמץ) וּלְיִבְדָּרְשִׁי (128; להחמיץ; בקסטיליאנית, המוכרת כתשתית ליאונזית בגלל ייצוג ההגה הצדי /ʎ/ בראש מילה, leudo).¹²⁰ *גִּינּוֹלֵיִיו (157, 205; ברך), *אֵינְגִּינּוֹלֵיִיאָרָה (157, 205; תכרע; מן הלטינית [m]genucūlu; הומר ב־rodilla וב־arrodillarse).

8. השפעה ערבית-היספנית

לגבי השפעת הערבית אפשר לומר שכל המילים מהערבית מתועדות כבר בטקסטים יהודיים ונוצריים קדומים יותר, במיוחד בתרגומי מקרא בלאדינו ובספרי תפילה שנכתבו ליהודים: *אֵטְאֵלֵאֵיָר (157, 212, 246; לצפות) הוא פועל שנוצר מן atalaya 'מגדל' (המקור הערבי הוא 'attalaya והשימוש בו התמיד בספרדית. המילים *אֵלְפִּוֹרֵיאָה (106, 111, 128; חירות) או *אֵלְהוֹרֵיאָה (28) וכן *פִּוֹרֵיאָה (131) נובעות מן al-ḥurriyyah בערבית, הן נשמרו בספרדית-היהודית, כמו שהמילה *פִּירוּשׁ (116; בצירוף בני חורין; מערבית: ḥurr, חופשי) נשמרה בהגדה של פסח.¹²¹ *אֵדוֹלְמָאר (אֵדוֹלְמִימוֹשׁ [241; חמסנו] נובע מן al-dulm בערבית, שפירושו 'לנהוג באלמות') נמצא בסידור בכתב יד מקטלאן מן

119 בעת האחרונה אפשר למצוא את המילה בהגדה של פסח לפי מסורת סיאטל בקהילה הספרדית מ-1995, עמ' 71. עוד בהגדות ראה גם שורצולד 2008, עמ' 92. ובפרקי אבות ראה שורצולד 1989, עמ' 325, 328.

120 ראה מה שהערת לעיל בסעיף 'העיצורים', תת-סעיפים ה-1.

121 ראה 42–43; Minervini 2011, pp. 64; Schwarzwald 2011, p. 64.

המאה החמש עשרה.¹²² כמו כן *אַטַיִמָאֵר (34, 185, 193; לסיים; בערבית־היספנית atámm, סיים [השווה ל'תם' בעברית]) מתועד בתרגומי התנ"ך הספרדיים של ימי הביניים ובתרגומי הלאדינו באותה משמעות. בלשונות ובגיוונים אחרים שבחצי האי האיברי משמשים הפעלים atamar, tamar, atamar בשינויי משמעויות.¹²³

הרב בנבנשתי מזכיר פעמים אחדות את המילה אלהאד (40, 73, 93 ועוד; יום ראשון; מערבית al-ḥad). המילה מתועדת בטקסטים ספרדיים־יהודיים הכתובים באותיות עבריות בימי הביניים וגם בטקסטים מוסלמיים, והיא נהפכה לנורמה ספרדית־יהודית במזרח ובמרוקו עד היום.¹²⁴ בהנחות הרב משתמש במילה האטה (37, 275, 281, 299; עד; מערבית ḥattah) במקום האשטה או פִּאֲשֵׁטָה. צורה זו מתועדת גם בטקסטים יהודיים ומוסלמיים וכן בטקסטים נוצריים, בגיוונים אלו: ata, fata, fasta, hasta. כמה מן הגיוונים נשמרו בספרדית־היהודית במזרח – ḥasta והצורה הערבית ḥattá בחכתייה.¹²⁵ לבסוף, המילה *אַלְאֻד (226; נבל; מן הערבית־ההיספנית: 'al'ud, בספרדית laúd, בפורטוגלית alaúde)¹²⁶ והמילה אדופלי (226; כינור; מן הערבית־ההיספנית: 'aduff, בקסטיליאנית ובפורטוגלית adufe או [גיוון של adufle], ובקטלאנית alduf)¹²⁷ נמצאות בכל תרגומי התנ"ך הספרדיים.

9. פעפוע של מילים ושל צורות לקסיקליות המסומנות כלשון הדיבור לתוך סידור הנשים הדוגמות האלה מאפיינות את לשון הדיבור: הצירוף גואי פור איל גואי פור שו אלמה (267; אוי לו ואבוי לנפשו); צורת לשון דיבור כגון דִּיבֵּאֲנֵטָאֵל (310; חלוק) וכן הצורה הלא מסומנת דִּילֵאֲנֵטָאֵל (309); וגם אוֹנְטֹרְיֹשׁ (62; מריחות); פִּיקֹרְיִ (313; תיזהר); גֹּלֹר (12; ריח); *פִּיִּדְרוֹנָאֵר (257; לסלוח). אוצר המילים הזה משרת את הרב בהקדמה ובהנחות. מלבד המקרים המסומנים כמאפייני טקסטים כתובים, אפשר לשייך את אוצר המילים הזה למה שספרדי בן אותה תקופה היה משתמש בו לתקשורת עם חברי הקהילות השונות.

10. מבנים תחביריים־לקסיקליים המתאימים למשלב החוק בספרדית־הקסטיליאנית של ימי הביניים ועד המאה השבע עשרה המבנה הלקסיקלי־תחבירי של ser+צורת הבינוני של הפועל obligar 'חייב'+משלים יחס הפותח ב־en 'ב-' אופייני לטקסטים משפטיים, וכך יש לפרש את הכללתו בהנחות שבסידור:

— אי טודאש היג'אש די ישראל שון אובליגדאש אין תפלות אי אין ברכות די לאש קוזאש קי שי אפרוביג'אן (5; וכל בנות ישראל חייבות בתפילות ובברכות הנהנין. והשווה להקדמה העברית בעמוד 2)

במבנה זה מה שבא בעקבות מילת היחס הוא החיוב.

122 ראה Minervini 2011, p. 37, s.v. adolme.

123 ראה Corriente 1999, p. 238, s.v. (a)tamar.

124 ראה Minervini 2011, p. 39, s.v. alḥad.

125 ראה Minervini 2011, p. 42, s.v. ḥata.

126 ראה Corriente 1999, p. 98, s.v. laud.

127 ראה Corriente 1999, p. 98, s.v. adufe.

11. לקסיקון יהודי ממקור לטיני

הגרעין של אוצר המילים הספרדי-יהודי ממקור לטיני כולל פעלים: *אינְשַׁלְשָׁאֵר (131); לרומם; מלטינית *exaltāre*, *אינְשַׁלְסָאֵר (164, 189, 201, 207); *פּוֹדִישְׁטָאֵר (52, 190, 209, 239, 282; ממשלה), ונגזרותיו פּוֹדִישְׁטָאנִיאָה (133, 149, 150, 184, 185); מלטינית מאוחרת *podestare* לשלוט); וכן אקאבידאר (4, 39, 49 ועוד; להיזהר), ונגזרותיו אַקָאבִידָאָה~אַקָאבִידָאָה (7, 47, 54, 55, 301, 303, 307; זהירה; מלטינית *cavēre* להזהיר, שנוצר ככל הנראה מן הבינוני *cavatus*). בקסטיליאנית שרד הפועל *precaver* (מלטינית *precavēre*) ושם התואר *cauto* (מלטינית *cautus*), שאינם מוכרים בספרדי-היהודית. באוצר מילים זה יש גם שמות עצם ממקור לטיני, ובהם *אלסאסיון (70, 73, 81, 83; עוֹלָה; מלטינית מאוחרת *altiatione*[m] *קרבן); *אָאוּבְלָאסִיוֹן (187, 196, 198, 199 ועוד; תרועה [של שופר]); מלטינית *oblatiōne*[m] מנחה (לאל); *דולאדיווש (66, 263); אלילים; מלטינית *dolaticiu*[m]; וכמוהן איל דיו (4, 7, ועוד; האל, אלוהים; מלטינית *deu*[m], בתוספת היידוע איל); *אַבְאֶשְׁטָאדוֹ (205; שְׂדֵי; מן הלטינית ההמונית *abbastāre* כול יכול).¹²⁸ לרשימה זו אפשר להוסיף את השם *אִירִיסִימִינְטוֹ (221; חרון; מלטינית *irasci*, עם הסיומת ההיספנית *-miento*, שאין לה תיעוד בקסטיליאנית. אמנם היה אפשר לתרגם את 'חרון' [במדבר כה, ד] בשם התואר *irascible*, ובתרגומי התנ"ך ללאדינו תרגמו אותו במילה *saña*, אבל בתרגום העתיק הלטיני לתנ"ך [Vetus latina] לנחמיה יג, יח, התרגום הוא *iracundiam*. בכל תרגומי ההגדות ללאדינו 'חרון' מתורגם איריסימינטו, ו'עברה' סאניה).

12. אוצר מילים שאינו מתועד בטקסטים קסטיליאניים

הצירוף *ארנא(נ)סיו אי ארנא(נ)סיו (34, 119, 130, 183, 186, 192; דור ודור) אינו דומה למקורו הלטיני *generatio*. הצורה הקרובה יותר שיש לה תיעוד בלשון בקסטיליה וליאון היא *gernacio* 'משפחה; שושלת', בקנסיונרו של הואן די לה אנסינה (1468–1529) מסלמנקה.¹²⁹ הצורה ארנאסיו נמצאת גם בסידור תפילות נשים שפרסם לזר;¹³⁰ המילה ארנאסיו או ארנאנסיו שכיחה בפרקי אבות ובהגדות מסלונקי ובהגדת ונציה משנת 1609.¹³¹ אבדן [g] תחילי מצביע על גיוון קסטיליאני המקביל ל:*אִירְמוֹלִיִישִׁיר (25; להצמיח), כביכול מהצורה *germiniāre (לטינית, *germināre*] [השווה ל'germogliare', להצמיח, באיטלקית]).

13. משמעויות מיוחדות בספרדית של היהודים

שימוש מיוחד אצל היהודים הספרדים אפשר לראות באבוגאר אִין (אָבוּגָן אִין; עמוד השער; מלטינית *advocāre*): בספרדית הפועל תמיד בא במשמעות להגן על מישהו במשפט, לדבר בזכותו של מישהו

¹²⁸ ראה Blondheim 1925, p. 17; Minervini 2006, p. 109–110; Girón-Negrón & Minervini 2006, pp. 109–110.
¹²⁹ מופיע בקובץ השירים שערך אסקר פראה (Óscar Perea) באוניברסיטת קומפלוטנסה במדריד ב־2003. ראה Real Academia Española: Banco de datos (CORDE), *Corpus diacrónico del español*, <http://www.rae.es>, [10.2.2011].

¹³⁰ ראה Lazar 1995a.

¹³¹ ראה שורצולד 1989, עמ' 322; שורצולד 2008, עמ' 83.

או לייצג אותו, ותמיד בתוספת משלים אדם. ברם, בעמוד השער של סידור הנשים הזה המשלים אינו אדם, וכך הרב בנבנשתי כותב:
 אי אל פ'ין און אלף בית קונלוש פונטוש קי אבוגן אינל לאדינו פארה קי לואיגו פונגאן מאנו אינלה אברה דיל אביזאר אשוש היג'אש אי נו שי אישטורבין אין אירלה אבושקאר.

משמעותו של הפועל כאן יכולה להיות 'לייצג' או 'להציג'. מדובר ברשימה של עניינים ערוכים בסדר אל"ף-בי"ת כדי להקל על ניהול הסידור. יש לזכור שלמילה פונטו יש שתי משמעויות בסידור: הנקודות המתלוות לאותיות כדי לציין את התנועות במילים (1, 5, 7, 9); והעניינים – כל אחת מן ההנחיות של הרב לאישה, לאביה או לבעלה (167, 196, 248). יוצא אפוא שאולי הרב רוצה לפרוס רשימה של נושאים ערוכים בסדר אל"ף-בי"ת שכוללת את ההנחיות המוצגות (כאילו נאמר שי אבוגאן) בלאדינו, כדי שבקלות האבות יעזרו לבנותיהם בעת ההוראה ולא ייתקלו במכשול בחפשמ את הנושא המבוקש. רשימה כזאת הופיעה בדרך כלל בחיבורי הספרדים למטרות דידקטיות, למשל ב'מעם לוועז' תחת הכותרת 'מפתחות'.¹³² למעשה הקטע דו-משמעי ומראה את דרגת התחכום הנמוכה של הספרדית-היהודית במאה השש עשרה.

המילה פֶּאשְׁקוּאָה, בלטינית המונית pascūa, שאמנם מתרגמת את המילה 'פסח' (175), נושאת את המשמעות של 'חג', לדוגמה: *פֶּאשְׁקוּאָה / פֶּאשְׁקוּאָה די לאש מצות (106, 107, 110, 111 ועוד; חג המצות, כינוי לחג הפסח); *פֶּאשְׁקוּאָה די שבועות (167; חג שבועות); *פֶּאשְׁקוּאָה דיל סכות (177; חג סוכות); *פֶּאשְׁקוּאָה די דיטינמינטו (178; חג העצרת, היום השמיני של סוכות); *פֶּאשְׁקוּאָה אוטראש (134; חגים אחרים) בלשון התפילות והברכות; *נואישאש פֶּאשְׁקוּאָה (166; חגיגה); *פֶּאשְׁקוּאָה פּוֹלֶאנָה (277, 279, 280, 285; חג פלוני) – ומכאן השימוש הנפוץ בספרדית-היהודית בצירוף ערב פֶּאשְׁקוּאָה (299), המופיע בהנחיות. המילה פֶּאשְׁקוּאָה מתרגמת גם את 'רגל' (170); מועד העלייה לרגל) ואת 'פֶּסַח' (226; ראש השנה). מן השם הזה נוצר גם הפועל פֶּאשְׁקוּאָר, בצורת פֶּאשְׁקוּאָי (105; יפסח, ב'הא לחמא'), שגם הוא רווח בספרדית-היהודית.

1.4. תרגומי שאילה מן העברית ללא הקבלה לקסטיליאנית

שאליר די אובליגאשיון (6) הוא תרגום שאילה של 'לצאת ידי חובה'.
 הפועל *אי] אַלְמו (66) הוא תרגום של '[ינפֶש' בתרגום אחת התפילות (מן המילה אלמה, נפש).
 *דיֶריג'ירוש (158, 184) הוא תרגום 'שרים' בתיאור לבני אדם.

מסקנות

הלשון שהרב מאיר בן שמואל בנבנשתי משתמש בה בהנחיות שבסידור, ולא בתפילות, היא הספרדית-הקסטיליאנית הצפונית בעיקרה, והיא אינה שונה במהותה מנוהג הלשון בטקסטים דומים של כותב נוצרי מלומד בצפון קסטיליה באמצע המאה השש עשרה. אף על פי כן, יש בה שוני בסיסי

132 אפשר לחשוב על רשימה אלפביתית של שמות התפילות, הברכות וכו' הנכללות בסידור והדף שהן נמצאות בו, בדומה ל'ביאור המילות' שנמצא בספרו של משה אלמושנינו 'הנהגת החיים ופשר החלומות', שהתפרסם בסלונקי 1564, x-168.

הלשון ב'סדר נשים'

בין מנהגי לשון הדיבור של הכותב המסתננים לתוך הלשון הכתובה לבין הלשון הקסטייליאנית הכתובה. את הלשון הזאת אפשר להשוות גם ללשונם של כותבים ספרדים יהודים אחרים בני אותה תקופה.

כלל התכונות מתגלות בתופעות אלו:

- א. ההגייה שהכתיב משקף.
  - ב. המורפולוגיה, שאינה שונה בהרבה מן הקסטייליאנית של אותה תקופה – בלשונו של עורך הסידור יש חידושים מורפולוגיים וגיוונים, במיוחד בצורות העתיד של הפעלים, אם כי כצפוי בטקסטים הליטורגיים הלשון מייצגת שמרנות מורפולוגית, לדוגמה במין הדקדוקי של שמות עצם אחדים ובשימוש בקון טי. בהקשר מורפולוגי זה יש להדגיש את תכונות הלשון של המקור האראגוני, כגון התנועות התמטיות של הפעלים המסתיימים בסימות ar- (דוגמת פיקימוש, קולפימוש ועוד, במקום *pekamos, kulpamos*) שחדרו גם ללשונו העצמאית של המחבר בהנחיות (לדוגמה: אורדינימוש).
  - ג. אולי התכונה הבולטת ביותר בלשון הרב היא בתחום התחביר: הפעלים האוגדים *estar, ser, tener* ו-*haber* נוהגים כבקסטייליאנית של אותה תקופה. לשון הרב גם אינה מייצגת את סדר המילים במבנה התחבירי המקובל בספרד בימי הביניים, שבו כינויי הגוף הלא מוטעמים באים לפני המקור הנטוי, סדר שנשמר גם בתרגומי התפילות והברכות.
  - ד. בניגוד לכך, אוצר המילים של עורך הסידור מעיד על ממצאים השונים מן הקסטייליאנית בדרכי תצורתם ובחידושי המילים. תופעה זו בולטת באוצר המילים של התפילות והברכות. במקרים אחרים נשמרות בסידור הנשים מילים שהועברו במסורת בעל פה מן הלטינית המדוברת, אף שבקסטייליאנית הכתובה בסוף המאה החמש עשרה מילים אלו הומרו בצורות לטיניות מלומדות יותר. גם תופעה זו בולטת במיוחד באוצר המילים של התפילות והברכות, המשמר צורות עתיקות שנכנסו לאוצר המילים של היהודים הספרדים לפני שהלטינית נעלמה מן השימוש היומיומי; במקרים אחדים מדובר בשימור של משמעויות קדומות. באשר להשפעה הערבית, רובה מתועד כבר בטקסטים קסטייליאניים מימי הביניים. לגבי אוצר המילים הדיאלקטי, אין ספק שחלקו הוא ממקור אראגוני. לבסוף, יש להזכיר את השתקפותה של לשון הדיבור בסידור. אף על פי כן, עיקרו של אוצר המילים הוא אוצר המילים הקסטייליאני שהיה בשימוש ב-1492.
- ואלו המסקנות מן האמור לעיל:
1. לפנינו טקסט מהמאה השש עשרה ערוך בספרדית קסטייליאנית צפונית ובו תכונות אחדות של הדיאלקט האראגוני. יש להזכיר שהר' מאיר בנבנשתי היה נכדו של הר' מאיר עראמה מצד אמו, כלומר הוא שייך לדור השלישי של יוצאי אראגון.¹³³
  2. מן החזרה על מבנים מורפולוגיים ותחביריים חדשניים בלשון התרגום של התפילות והברכות בסידור לעומת הגיוון בשאר חלקי הסידור אפשר להניח שהתרגום היה מבוסס על טקסט ליטורגי קודם שעמד בפני עורך הסידור. התהליך של יצירת הטקסט החדש מימש את אותם מבני לשון שלא השפיעו על העיצוב הנוקשה של התחביר והסמנטיקה של התרגום ללאדינו, ובכך גם לא

133 ראה הקר תשס"ז, עמ' 504, הערה 22.

שינו את זהותו של התרגום הליטורגי. לדוגמה, הצורות האראגוניות פיקמוש, קולפִּימוש בווידי של יום הכיפורים מקבילות למכלול התכונות המאפיינות את התרגום הליטורגי של המסורת הזאת בהשוואה לאחרות, וסביר להניח שהן התקיימו בצד הצורות האחרות (דוגמת פיקאמוש, קולפאמוש בקהילת סלוניקי במאה השש עשרה).

3. רבות מן הצורות, גם אם הן חלק מאוצר המילים של עורך הסידור, דוגמת צורות הלאדינו של תרגומי התפילות והברכות, נשמרו באוצר המילים של היהודים הספרדים, ובכך הן נהפכו לצורות בלתי מסומנות בספרדית־היהודית. את אלו אפשר להסביר בהשפעת הלקסיקון של אותם טקסטים שהיהודים הספרדים היו במגע מתמיד אתם – בגלל המגע הזה הן חדרו ללשון המדוברת. אף על פי כן, כמה מן הגיוונים התחביריים בלשונו של הרב בנבנשתי לא השתמרו בספרדית־היהודית, לדוגמה: השימוש בפועלי העזר האוגדים ו־ser ו־estar; סדר הרכיבים של הספרדית־היהודית בסלוניקי, שעד היום נשמר בו המיקום הפרוקליטי של כינויי הגוף הלא מוטעמים בצירוף צורות המקור המוקדמות, המאפיין את הספרדית של ימי הביניים.

4. ללא ספק, הלשון והסגנון של הרב בנבנשתי בניסוח ההנחיות בסידור מותנים באופי הטקסט. כך אפשר להסביר את השימוש הרב בעתיד חיווי (אינדיקטיב) בסיפא של תנאי כדי לציין את החיוב בהנחיה מתוך כוונה פרגמטית: לו דירה אדונדי שי פ'אליו / האליו (74, 79, 98, 99, 280); תאמר במקום שנמצאה). עוד תכונה אופיינית לטקסט ההנחיות היא השימוש באוצר המילים הסטנדרטי של הספרדית־היהודית באמצע המאה השש עשרה בשילוב מילים רבות מלשון הדיבור.

5. ההשפעה של העברית מתממשת גם בהנחיות שכתב הרב מאיר בן שמואל בנבנשתי, אם כי בעצמה פחותה מזו הניכרת בתרגומים הליטורגיים. לדוגמה בהנחיה: טאנביין איש אובליגאדה האויר און שירקו אלטורה די דייש פוניוש דירידור די שו טיראדו אי שו באראנדאדו אי שו פונו (302); כן היא חייבת לעשות מעקה בגובה עשרה טפחים מסביב למרפסת ולמדרגות ולבאר). חסרה כאן מילת הקישור הספרדית די 'של' אחרי שירקו ולפני אלטורה די דייש פוניוש, המתחייבת על פי דקדוק הספרדית־הקסטיליאנית.

את ההבדל בין הטקסט הזה לטקסט קסטיליאני בעל תכונות דומות שכתב נוצרי יש לחפש ברובד לשוני שהוא מעבר למשפט – כלומר בארגון השיח, שבהנחיות שבסידור לפעמים הוא לקוי. לשון הטקסט שערך הרב בנבנשתי מאופיינת בכך שהיא כוללת יסודות מלשון הדיבור בעל פה.¹³⁴ בלי להעמיק, אזכיר כמה דוגמות:

א. מבחינה פרגמטית הטקסט אינו מלוכד. הרצף של המידע אינו מובא בסדר סמנטי הגיוני והוא משתנה במהלך השיח, לדוגמה: אי שיריאה בין קי נו שי פווישיי אה דיזיר עמידה אדונדי אישטה קואל קייר קריאטורה פורקי שי קאבוזו איש קי אינמיינטריש קי דיזי עמידה איג'ה אגואש אמינישטיר אישטאג'אר אי אפרטרשי דיליש קואטרו קובדוש אי שישי אינשוזיא אמינשטיר אישטג'אר אַאִירשי די אליי קנטידאד קי לו דישי' אטראש דישי או די שו לאדו קואטרו קובדוש די איל לוגאר קי שי אקאבה לה גולור. אי אישטו שי אינטיינדי שי לה קריאטורה פואידי קומיר

134 אחדות מן התופעות נדונו גם בתוך Schwarzwald 2012, ובפרק ההקדמה לספר בסעיף 'תוכן ההנחיות וסגנון', עמ' 9 לעיל.

הלשון ב'סדר נשים'

קנטידאד די אונה אוליבה די סיבירה אינמינרטיש קי און גראנדי קומי קואטרו גואיבוש (12)–13; ויהיה טוב שלא תעמוד להתפלל תפילת עמידה במקום שיש ילד כלשהו, כי אם קרה שכאשר היא מתפללת תפילת עמידה יטיל מים, עליה להתנתק ולהתרחק מהם ארבע אמות, ואם יתלכלך יש צורך להתרחק וללכת משם במידה כזאת שתשאיר מאחוריה או מצדה ארבע אמות מן המקום שמסתיים הרית. וזה מובן אם הילד יכול לאכול כמות של כזית דגן בעוד שמבוגר אוכל ארבע ביצים). בקטע הזה אי־אפשר להבין את הקשר הסמנטי בין הדברים האחרונים לאלו שקדמו לו. לפעמים החזרות העודפות מקשות על הבנת הטקסט, כמו השימוש בפקו 'מעט' בדוגמה הזאת: אי די טודו אישטן מוי אינגאניאדאש קי איליאש שון אובליגאדאש אי איליאש טיינין מוי פוקו קי דייר די מודו קי נו שי אישטורבארן נאדה אי סיינדו טאן פוקו לו פודראן דיפרינדיר אין פוקו טיינפו (8–9); ומכל זה הן מוטעות מאוד שהן מחויבות. ועליהן לומר מעט מאוד באופן שלא יפריען במאומה, ומשום שזה [=אמירת התפילות והברכות] כה מועט הן יכולות ללמדו בזמן מועט). ההיגיון המוצג והטיעון פגומים כאן, וגם בעמוד השער, שבו המחבר משתדל לסכם את תוכן הסידור.

ב. הטקסט חסר לכידות גם בדרכי הקישור של הכינויים לציון המרחב והזמן, לדוגמה: אי לה וירדאד איש קי איליאש נו שון אובליגאדאש קי שאלבו אין פוקו די פוקו דיליאש קומו ויראן פור אישטי סדור אי סיגון אישטו אין פוקו טיינפו שאלדראן די שו אובליגאשיון אי טאנביין קון שיאיר פוקאש לאש דיפרינדיראן פרישטו (6); והאמת היא שהן אינן חייבות אלא במעט מן המעט מהן כפי שתראינה בסידור, ולפיכך בזמן מועט תצאנה ידי חובה, וכן משום שהן [התפילות והברכות] מעטות הן תלמדנה אותן מהר. והשווה להקדמה העברית בעמוד (2) – הכינוי איליאש מתייחס פעם אחת אל בנות ישראל, ופעם אחרת אל התפילות, והתוצאה היא חוסר בהירות.

ג. תופעה שכזו היא חוסר התאם תחבירי במקרים רבים, לדוגמה: איש סדור די מוג'ריש אין לאדינו פרה טודו איל אניו קונשו אורדין די ברכות אל פ'ין (1); הוא סידור נשים בלאדינו לכל השנה עם סדר הברכות בסוף) – שבו חסר כינוי רמז לפני הפועל האוגד איש; אי שי אקאסיו שבת אי יום טוב ג'ונטוש דירה (277); ואם חלו שבת ויום טוב יחד תאמר) – הפועל בא בלשון יחיד, אקאסיו 'חל', אבל הנושא הוא רבים: שבת ויום טוב. חוסר התאם תחבירי נמצא גם במשפט: אי דיג'ה תפלה אי ברכות איש מינישטיר קי שי דיגאן אין לוגאר לינפיו די טודה שוויידאד (11); ואותה תפילה וברכות צריך לאמרן במקום נקי מכל לכלוך), שגם בו הצירוף דיג'ה תפלה אי ברכות מפר את ההתאם התחבירי. פסוקיות מורכבות אינן צריכות להיות מסוככות, אבל סדר הרכיבים וחוסר הקישוריות ביניהם מקשים על הבנת הדברים, כמו בדוגמה הזאת: אי טודאש היג'אש די ישראל שון אובליגאדאש [...] די טודו אין טודו (5); וכל בנות ישראל חייבות [...] מכול (כול).

ד. מלבד תכונות השיח שנזכרו לעיל, מבחינה סמנטית חסרים גיוונים לקסיקליים, לדוגמה: אי לוש לוגאריש קישיאה דיאבש'ר אין איליא שון אין לה ברכה פרימירה פרינספיו אי פ'ין אי אין מודים פרינספיו אי פ'ין אי לה אבאש'אדה אה די שיאר אין בינדיג'ו טו אי קומו אינמינטי יי שיאה די ליבאנטאר אי איל מודו די לה אבאש'אדה איש פרימירו לה קאבישה. אי די פואיש איל קואירפו אי קואנדו שי אבאש'ה אבאש'ארשי די פרישה אי קואנדו שי ליזאנטה ליבאנטארשי די באגאר אי

לה אבאש'אדה שירה מידיאנה מינטי (22–23); והמקומות שהיא צריכה להתכופף בהם הם: הברכה הראשונה בהתחלה ובסוף ומוזדים בהתחלה ובסוף. והכפיפה היא בכרוך אָתָה, ובהזכרת ה' צריכה להתרומם. ודרך הכפיפה היא קודם הראש ואחר כך הגוף, וכשתתכופף תתכופף מהר וכשתתרום תתרום לאט, והכפיפה תהיה בינונית) – כאן המילים אבאש'אר ואבאש'אדה מופיעות שש פעמים, הפועל לְיִבְאַנְטָאר שלוש פעמים, ופרימירה ופְרִימִירוּ פעמיים. יש בכך משום עודפות רבה, חזרות נוסחאיות ונוקשות בהנחיות. השימוש הרב במילים נדושות, כמו הפעלים פֶּאזִיר / האזיר או דיזיר, נוסף על ההסברים החוזרים על עצמם, כפי שהראיתי גם בדוגמות לעיל – כל אלו מקשים על הבנת הטקסט.

כל התופעות האלה משקפות ללא ספק את מצב הספרדית בקהילות היהודיות־ספרדיות באמצע המאה השש עשרה, שנחשפו לשפע של נוסחי דיבור יום־יומי שפעפו ללשונן. בפועל נעדרו מספרדית זו דרכי השיח של הטקסטים שנכתבו בספרד באותה העת, בגלל הריחוק והניתוק; והן הכירו רק את דרכי השיח הכתוב בעברית. הלשון המתגלה אינה גבוהה ומתוחכמת, בגלל השפעתן של שפע הצורות המדוברות. חוסר המגע המוחלט עם הקסטיליאנית־האיברית הכתובה משתקף בלשונו של הרב מסלוניקי, ואין בכך כדי להפגיע בהתחשב בכך שלגבי רוב היהודים הספרדים המגע עם ספרד האיברית נותק בשנת 1492, עם הגירוש. חיבור כמו 'הנהגת החיים ופשר החלומות' של הרב משה אלמושנינו חריג מבחינה זו, כי הוא גילה עניין מיוחד במדע ובתרבות המערב. מגע זה היה מצומצם מאוד בציבור היהודי־ספרדי, והוא ניכר רק בקרב אינטלקטואלים יהודים ספרדים מעטים, ולא בקהילות כולן.

SIDUR PARA MUJERES EN LADINO

SALÓNICA, SIGLO XVI

Edición anotada y traducida

Ora (Rodrigue) Schwarzwald

Universidad Bar-Ilan

Con un capítulo en hebreo sobre la lengua, por Aldina Quintana,

Universidad Hebrea de Jerusalén

Instituto Ben Zvi

Jerusalém [5772] 2012

El orden de los temas en el Sidur	6
Las plegarias del Sidur	7
La redacción de la plegaria	8
Las instrucciones del Sidur	8
Contenido y estilo de las instrucciones	9
El varón en el Sidur	12
Un Sidur doméstico solo para la mujer	13
La Narración de Pascua en el Sidur	15
Conclusión	17
La Ortografía del Sidur	18
Introducción	18
Las vocales	18
La vocalización	18
Matres lectionis:	19
Las consonantes	20
Signos unívocos	21
Signos multívocos	21
Algunos aspectos ortográficos especiales	26
Conclusión	27
La lengua del Seder Našim: castellano del norte con influencia aragonesa por Aldina Quintana	28
Introducción	28
El castellano del rabino Meir ben Samuel Benveniste	28
La ortografía empleada en el Sidur	29
Rasgos fonéticos y fonológicos	29
Las vocales	29
Las consonantes	31
Rasgos morfológicos	34
Género calcado del hebreo	35
Los pronombres personales	36
El diminutivo	36
El verbo	37
Adverbios	38

Sintaxis	39
Léxico	45
1. Variantes léxicas.....	45
2. Neologismos por derivación con elementos de la lengua castellana y resultados diferentes.....	46
3. Voces en proceso de sustitución en el castellano desde el siglo xiii, conservadas en judeoespañol	47
4. Léxico medieval remplazado por latinismos en castellano y conservado en el español de los sefardies	48
5. Voces que todavía eran usuales en el castellano del siglo xvi.....	48
6. Latinismos.....	49
7. Elementos del sustrato leonés y del sustrato aragonés.....	49
8. Arabismos	49
9. Filtraciones de léxico y formas léxicas marcadas del medio oral en el Sidur para mujeres.....	50
10. Estructuras léxico-sintácticas propias de los registros legales	50
11. Léxico judío de origen latino	51
12. Formas léxicas no documentadas en textos castellanos	51
13. Acepciones peculiares del español de los judíos	51
14. Calcos del hebreo sin correspondencia en castellano.....	52
Conclusiones.....	52
Parte B: El Sidur de mujeres	57
Instrucciones para el lector del Sidur	59
El Sidur	61
Referencias bibliográficas	247
Parte C: Apéndices.....	255
Apéndice 1: Glosario de palabras hebreas en el Sidur.....	257
Apéndice 2: Glosario de palabras especiales.....	262
Apéndice 3: Index de autores.....	269
Facsimiles de unas páginas del Sidur	271